

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Olvasószerkesztő: Barabás András.

»nincs jó kényyszer nélkül«

DOBSZAY LÁSZLÓ

*»megadóztatni azokat, akiket a természet
jó kedéllyel áldott meg«*

DAVID PURDY

»keresztül-kasul magázzák és tegeznek egymást«

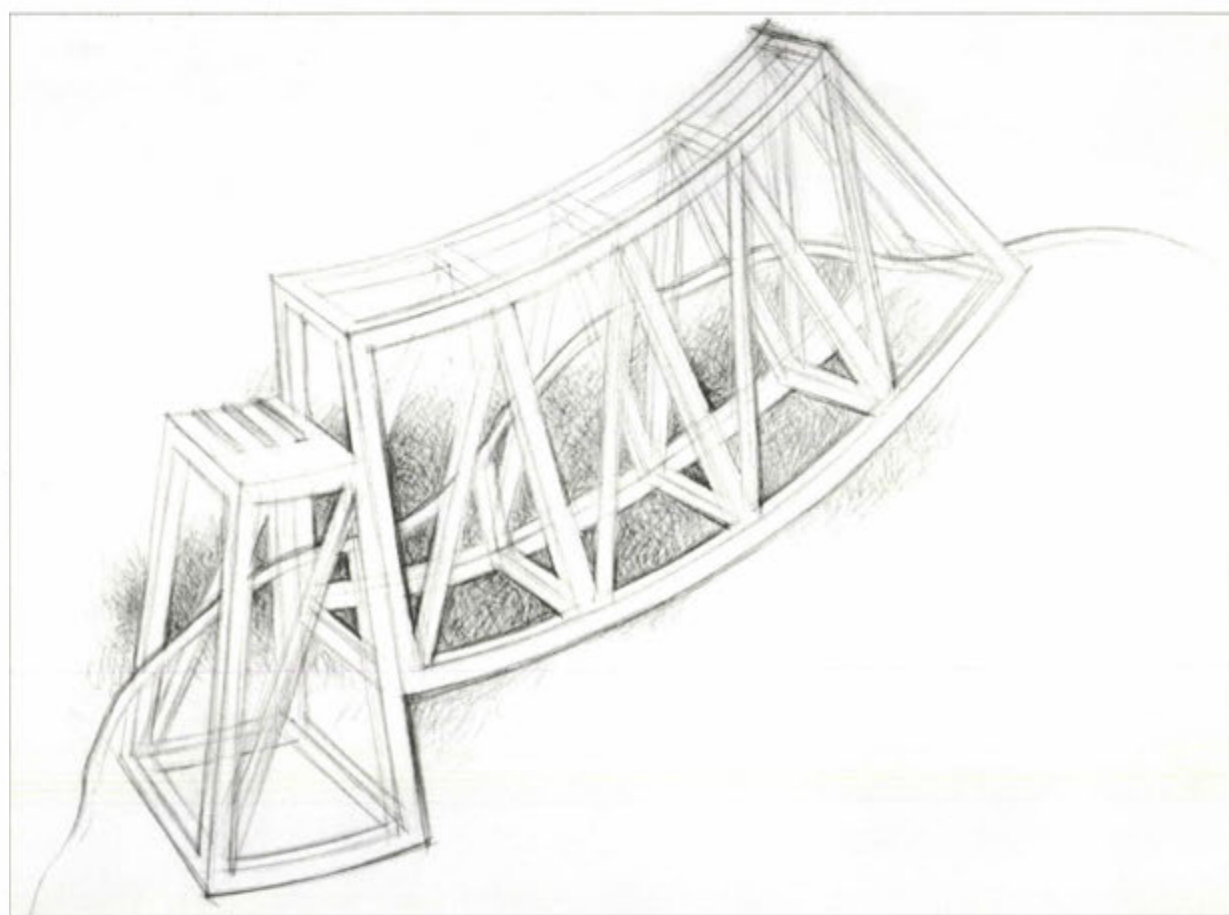
VEKERDY TAMÁS

Mcmxcvii November

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT

MCMXCVII NOVEMBER

KILENCEDIK ÉVFOLYAM TIZENEGYEDIK SZÁM

Ezredvégi beszélgetés **Dobszay Lászlóval 3**

Shlomo Avineri Közép- és Kelet-Európa a mai Izraelben **9**

David Purdy Szociális állampolgárság, alap- és bázisjövedelem
meg az állam **13**

Kukorelly Endre *H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.* **23**

Alejandro Murguía *A habléány* **27**

Edward Bond *Versek* **31**

Brokés Ágnes *Versek* **33**

Vekerdy Tamás *Töredékek* **36**

Vajda Zsuzsa *Az elveszett gyermekkor* **46**

Lassan a testtel! **48**

Margócsy István *Magyarok Mózes* **53**

Timothy Ryback *Törvényes jogtiprás* **58**

Kálmán C. György *Írás* **62**

E számnakat BARABÁS MÁRTON ceruzarajzaival illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS, LENGYEL LÁSZLÓ.

SZERKESZTŐTÁRSUNK: KÁLMÁN C. GYÖRGY (1996-TŐL 1996-IG).

GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA.

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST, SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 436-2000. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), 1089 BUDAPEST ORCZY TÉR 1. ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT. KÉSZÜLT GOUDY ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. TÖRDELÉS ÉS SOKSZOROSÍTÁS: OSIRIS KIADÓ.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM, A SOROS ALAPÍTVÁNY,
A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

VÁLI

ERNST MÚZEUM

Bp. VI., Nagymező utca 8.

nyitva:

1997. október 22 – november 23.

10-18 h., hétfőn zárva

A KIÁLLÍTÁSSAL EGY IDŐBEN JELENT MEG
AZ ÚJ MANDÁTUM KIADÓ „VÁLI” CÍMŰ MONOGRÁFIÁJA

*– Melyek azok a témák, amelyek leginkább foglalkoztatják, amelyek eddigi
életpályájára rányomták a bélyegüket?*

– Mik foglalkoztatnak leginkább. Hogy fiamat – most kerül gimnáziumba – hogyan segítsen tovább, mert még nem tudja, miért, mihez tanul. Foglalkoztat Illyés Gyula okossága és toleranciája. Izgat egy hír, tegnap levelet kaptam Hollandiából, megkerült egy tíz éve ott elárverezett képem. Foglalkoztat, kéne venni egy tartalék úszószemüveget. Foglalkoztat még, kitől lehetne szerezni egy táskakomputert a nyárra, egy könyvön dolgoznék, úgy könnyebb lenne a Bala-
tont elviselni.

Ez az életem. Ezekből építem képeimet is, mi másból – akár temetőt ábrázol, akár egy műteremsarkot...

– Hogyan látja a képzőművészetek és képviselőik helyzetét napjainkban?

– A török hódoltság idején keserves volt kadmium-sárga olajfestékhez jutni. De túl a tréfán, nem hiszem, hogy vannak könnyebb és nehezebb korok. Isten nem téved. Csak a terhek változnak [...]

(részlet Somogyi Gábor interjújából, 1997 május)

Ezredvégi beszélgetés Dobszay Lászlóval

EGY NEMRÉG MEGJE-

LENT FESTSCHRIFT* IS JELZI, HOGY A GREGORIÁN ZENE NEMZETKÖZILEG ELISMERT KUTATÓJÁNAK SZÁMÍTASZ. HOGYAN LETTÉL ZENETUDÓS?

Egészen kicsiny gyermekkoromtól nagyon sokféle érdeklődési terület tartott fogva, és nem is csak zenei. Tizenkét éves korom óta azonban zeneszerzést tanultam, mert Kodály kísérletet akart tenni, hogy el lehet-e kezdeni a zeneszerzés tanulását ilyen korán. Elkezdtem, és az érettségi után egy-két évvel a zeneszerzést már be is fejeztem a Zeneakadémián (miközben párhuzamosan a bölcsészkarra jártam). A zeneszerzési tapasztalatnak igen sokat köszönhetek, annak ellenére, hogy végül úgy döntöttem: nem leszek zeneszerző. Akármilyen zenéről van szó, akár előadó-művészetről, akár kórusvezetésről, akár zenetudományról, úgy érzem, hogy belülről, a zenei struktúrák oldaláról látom azt, amiről a zene szól. A zenének sokféle periférikus eleme van, és sokak számára ezek jelentik a zene elsődleges arculatát: mit „ábrázol” a zene, milyen hangulatok vannak benne, milyen érzelmeket jelent meg. Bár ez mind indokolt megközelítés, a zene létjogosultságát mégis annak legbelső struktúrája adja, amely olyan ragyogó rendet alkot, mint egy tiszta matematikai vagy eszményi filozófiai rendszer. Igazából ott él a zene, igazi szellemi tartalmát ott közli, ezekben a belső struktúrákban. A zenének ezt a belső rendjét természetesen ösztönösen is föl lehet fogni.

MI KÉSZTETETT A GREGORIÁN ZENE KUTATÁSÁRA, ÉS HOGYAN LETTÉL – A SCHOLA HUNGARICA VEZETŐJEKÉNT – ÉLVONALBELI MŰVELŐJE IS ENNEK A ZENÉNEK?

A gregorián iránti érdeklődésemet tulajdonképpen nem a zene, s főként nem a zenetudomány keltette fel. A dolog ehhez képest „kívülről” kezdődött. Amikor a II. vatikáni zsinat után megindultak a liturgikus reformtörekvések, úgy láttam, egyházzenei szempontjából csakis a gregorián reform lehet valóban méltó a zsinat szándékaihoz: a gregoriánnak a tényleges egyházzenei életbe történő bevitelére. Ez érdekelt először. Akkor már mögöttem voltak az általam írt tankönyvek, rengeteg zenepedagógiai cikk. Amikor 1966-ban Kodály meghívott a mai Zenetudományi Intézethez népzene-kutatásra, szívesen mondtam igent – hiszen a népzene-t szerettem, régóta érdeklődtem utána

–, de kikötöttem, hogy a tanítást nem akarom abbahagyni. Azt gondoltam, és ez később igazolódott is, hogy miközben bekerülök a népzene-kutató csoportba, és csinálom becsülettel azt a munkát, amelyre Kodály fölvetett engem, Rajeczky Benjamin mellé kerülve szabadidőmben a „gregorián-szakmát” is ki fogom tanulni.

Ám elég hamar fontos belső felismeréshez jutottam, s ezzel elég jelentős belső változáson kellett keresztülmennem. Nem könnyű ezt röviden kifejezni, mégis el kell mondanom. Az igazságot csak az igazság kedvéért szabad tanulni és tanulmányozni. Nem szabad, hogy az igazság önzetlen keresésébe bármi mellékgondolat – hogy mire jó, mire használom föl – beleavatkozzék. Ha az igazságot megtanultam, megismertem, abból persze következhetnek bizonyos dolgok a gyakorlatra nézve is. Amit így megtanultam, azt szabad, sőt kötelességem a gyakorlati életben használni. De a két dolgot valamiképpen szét kell választani. Túl sok baj adódott már a kettő összekeveréséből.

Így tudományos értelemben ugyan kívülről jöttem a gregoriánhoz, de azután rávetettem magamat, és igyekeztem úgy végezni a tudományos kutatást, hogy eredményeim – a gyakorlati alkalmazástól függetlenül – elsősorban igazak legyenek. Durván fogalmazva: ha eredményeimet olyanok előtt mutatom be, akiknek a gregorián egyházi vonatkozásaihoz nincsen semmi közük, számukra éppúgy elfogadhatók legyenek.

Valami hasonló dolog történt művészi szempontból is. Minél jobban megismertem a gregorián anyagot (eleinte a magyar gregoriánnumot, azután lassanként tovább terjeszkedve az egész latin kereszténységnek ezt a zenei kultúráját), annál jobban felismerte bennem a zenész, hogy itt olyan zenei érték rejlik, amely önmagában véve – minden tudományos, történeti és egyházi vonatkozástól függetlenül – nagyszerű. És ennek meg kellene szólalnia, valamilyen módon be kellene jutnia a zenei művelődésbe. Ezért alakítottuk meg Rajeczky Benjaminszal és Szendrei Jankával 1969 végén a Schola Hungaricát. Rögtön világhíressé vált számunkra, hogy a Schola Hungaricának speciális, közties helyzetet kell elfoglalnia a zenei életben. Nem lehet egyházi kötöttségű, de nem lehet tisztán tudományos célú sem. (A világban sok helyen alakítanak tudósok gregorián kórusokat, ez most nagy divat; kidolgozzák a gregorián előadásának tudományos elveit. Csak éppen az eredmény meghallgathatatlan.) Ugyanakkor természetesen nem lehet a gregorián éneklés merő amatőr lelkesedés dolga; valamilyen értelemben professzionistának kell lenni, tehát tudományosan megalapozottnak és művésziileg hitelesnek. Nem más feladat ez, mint Mozartot vagy Bartókot játszani. Művésziileg is abszolút hitelesnek kell lennie, fel kell tárnia ennek a zenekultúrának a világát, mégpedig nem a

* *Laborare fratres in unum. Festschrift László Dobszay zsen 60. Geburtstag. Spolia Berolinensia – Berliner Beiträge zur Mediävistik* Bd. 7. Hildesheim, 1995.

tudás, nem az ész, hanem a fül számára, s ezt a zenét vonatkozásba kell hozni a zenekultúra egészével. A fül számára hallhatóan igazolni kell, hogy az európai zene ugyanolyan nagyot alkotott a gregoriánban, mint a reneszánszban, a barokkjában, a klasszikájában és így tovább.

A gregoriánnal kapcsolatos tevékenységemben tehát egymástól módszeresen elkülönül, ugyanakkor egymásra ható területek élnek egymás mellett: a tudományos gregoriánkutatás, a gregorián művészi előadása, a gregorián gyakorlati felhasználása az egyházi életben vagy az iskolai oktatásban. Ezek egymásra nézve kölcsönösen ihletsek. De a gregorián még így is csak egyike érdeklődési, tevékenységi területeimnek – a magyar zenei történet, a népzene, a zeneelmélet, a zenei előadóművészet és zenepedagógia, sőt ezen túl, a liturgia, a kultúrpolitika és magyar közélet mellett.

„AZ EZREDFORDULÓ EGYETLEN MAGASRENDŰ MŰZENÉJE” – ÍROD A GREGORIÁN RÓL. MITŐL MAGASRENDŰ EZ A ZENE? EGYÁLTALÁN, MI AZ, AMI MEGKÜLÖNBÖZTETI MÁS ZENÉKTŐL?

A szó legszűkebb értelmében a gregorián nem más, mint a római liturgiának az a hivatalos latin nyelvű éneke, amellyel az egész misét, az egész zsolozsmát, az egész szertartást előadta. A régieknél minden, ami hangosan, nyilvánosan megszólalt, valamilyen módon ének volt. A liturgia is énekelve, vagy legalábbis recitálva nyerte el hiteles formáját, s ez a forma folyamatosan tovább élt a következő századokon át, különböző változásokkal, gyakorlatilag mindmáig. Ezt a zenét a 9. században írták le először, olyan dallamjelzésekkel, amelyeket ugyan ma nem tudunk olvasni, de amelyek a későbbi kódexek segítségével egyértelműen azonosíthatók azzal, amit mi gregoriánnak hívunk.

Az elemzés azonban világossá teszi, hogy ez a zene nem akkor keletkezett, amikor leírták. A leírás előtt több százados szájhagyományos életperiódusa volt, bár hogy pontosan hogyan, milyen formában hangzott mondjuk a 4–5. században, azt már soha nem fogjuk megtudni, épp azért nem, mert ez a korszak szájhagyományos volt.

Tehát a gregorián nem egyszerűen egy valamikor leírt, vagy valamikor komponált liturgikus repertoár, hanem a nyugati egyház eredeti, hiteles liturgikus énekmódja. A gregorián az a mód, ahogyan a liturgiát – talán az apostolok kora óta, vagy a 2–3. század óta, a vértanúk kora óta – hagyományosan előadták, énekeltek; természetesen úgy, hogy minden időben gyarapodott, változatokban élt, s így a kódexekben leírt gregorián nem hangról hangra, hanem csak lényegében azonos az első századok hagyatékával.

A 9. századtól visszafelé nézve e liturgikus ének három rétege sejlik föl. Első a gregorián leírása – mögötte áll a római egyház folyamatos hagyománya, és amögött az egész nyugat-európai kereszténység folyamatos hagyománya. Ha még egy lépést teszünk visszafelé, akkor egy ennél is egyetemesebb kultúrkör és zeneiség tárul föl előttünk, amelyben bizonyára jelen vannak a zsidóság hagyományai meg a keleti keresztény egyházak hagyományai is, bár már közvettebben. Sőt, egyre inkább úgy látjuk, hogy a gregoriánban tovább élnek a pogány világ szakrális hagyományai is. Sok zenei és szövegformula azonos volt, vagy hasonló ahhoz, amelyet például a római pogány vallási rítusokban használtak, s részben abból bontakozhatott ki. Azért élhetett tovább ez az egyetemes hagyomány a kereszténységben is, mert az istenélménynek, méghozzá a liturgikus istenélménynek megfelelő kifejezése volt. Ebben az értelemben az egész emberiség bizonyos őstapasztalatai kaptak he-

lyet a gregoriánban. A gregoriánnak nem azért vannak például a mi népzeneinkkel is rokon vonásai, mert a mi népzeneink a gregoriánból tanulta volna ezeket el, hanem azért, mert egy olyan ősi zenei tapasztalat – és nem csak zenei tapasztalat! – kristályosodott ki, szüremkedett át és nyert rögzítést a gregoriánban, amely sokkal szélesebb érvényű volt. Ezeket Peter Jeffrey, a kitűnő amerikai tudós zenei univerzáliaknak nevezi. A helyzetet megvilágítják rokon példák. A gyermekdalok például sok-sok nép zenéjében közelebb állnak egymáshoz, mint ugyanezen népek fejlett „felőtt-zenéje”. Miért? – mert ezek egyetemes tapasztalatokat tartalmaznak arról, hogyan kombinálódik a játék mozgása a hozzá illő énekmóddal. Egy gyerekdalban gyönyörűen meg lehet tapasztalni ezt az egyetemességet. Ezért lehet elmondani, hogy a gregoriánnak majdhogynem az emberi természettel rokon vonásai vannak.

A gregoriánnak létezik egy tisztán tudományos, technikai–művészeti aspektusa: ha nem tudom, hogy mi volt a liturgikus szerepe, zenei értéként az európai zenekultúra részeként akkor is méltányolhatom. Ezzel azonban nem azt akartam mondani, hogy a gregorián természetes közege ne a liturgia lenne, hogy ne abba és abból született volna. Ha leülök meghallgatni egy gregorián dallamot, akkor annak fölfedezhetem zenei szépségét. De megismerésem mélyebb, teljesebb, ha az eredeti situációt is fel tudom idézni, hogy tudniillik a gregorián a szövegközlés egy módja, egy nagyon sajátos situációban való szövegközlés. Ugyanakkor a gregorián a liturgikus cselekményrendszer akusztikus megjelenése. Adva van egy liturgikus cselekmény, amelyben események történnek. Például fölmegegy valaki egy magaslatra, és onnan elolvass egy szöveget, és nem akar mást, mint hogy a szöveg ünnepélyesen megszólaljon. Egy másik pillanatban fölmegegy oda valaki, a szoltár lírai erejével akar hatni a hallgatóságra, vagy kontemplációra, elmélkedésre akarja őket fölhívni. Ismét egy másik esemény során, amikor összegyűjtik a templomban az adományokat, kenyeret, bort, a gyertyához viaszt, eközben nagy a jövés-menés a templomban, az énekesek csapata olyan szoltárverset énekel, amellyel az emberek figyelmét megosztja, hogy ne csak a jövés-menésre figyeljenek, de persze ne is csak arra, amit most éppen énekelnek, hanem a kettő *együtt* adja ki azt a tartalmat, amit a jövés-menés és az ének együttesen szolgál. Ugyanazért, ugyanarról éneklünk, amiért a jövés-menés történik. Az eseménynek és a zenének így sajátos szimbiózis alakul ki. És a zene *éppen erre* alkalmas. Ez az, amit a következő ezer év során a zeneművészet, az egyházzene soha nem tudott újra elérni. A zeneszerzők – mondjuk Michael Haydn vagy Mozart – saját stílusukban „megzenésítettek” egyes szent szövegeket, lényegében ugyanabban a stílusban, bármilyen liturgikus szövegműfajról van szó. Jól hallatszik, hogy a liturgia *kész, önálló* valami, és a zeneszerző ebbe a keretbe behelyez egy másik *kész, önálló* alkotást. Ezzel szemben a gregorián azt a korszakot eleveníti meg, amikor a liturgia *született, és ebben a liturgiában született a zenéje is*.

MITŐL SZAKRÁLIS EZ A ZENE?

A korai kereszténység liturgiái – a római vagy a szír épp úgy, mint az örmény vagy bármelyik – szerencsés egyensúlyi helyzetet tartanak két különböző elem között: az egyiket nevezhetjük racionálisnak, a másikat extatikusnak. A „racionális” irány ebben az esetben azt jelenti, hogy a liturgia bizonyos gondolati tartalmaknak a közlése: tanítanak, oktatnak, buzdítanak, és más hasonló prózai dolgokat vé-

geznek. A másik irányban a liturgia extázisba akarja hozni, el akarja bódítani, vagy felheccelni a hívőt, azt képzelve, hogy a hívő szinte elveszíti öntudatát, és azt hiszi, hogy ebben a bódulatban egyesült az istenséggel.

Ezzel ellentétben az ókor nagy keresztény liturgiái szerencsés egyensúlyt őriznek: van egy gondolati magvuk, rend és mértéktartás van bennük; ugyanakkor mély tűz táplálja a liturgia lelkiségét, ami felülemeli a tisztán racionális liturgiák szintjén (s mellesleg szólva: a művészet szerepét is igazolja). Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy kontemplatív liturgiák ezek: a kontempláció, a szemlélődés, az önátadás mindig meghatározott tartalomra, és a tartalmat őrző formára irányul. Ez a tartalom egy bizonyos finomsággal, diszkrét módon szólal meg. De ereje van.

Nos, a gregoriánban ezt pontosan észleljük, és különösen szakrálisnak érezzük benne, hogy nagy elevenség, nagy belső tűz jellemzi, ugyanakkor nagyon mértéktartó. Nem halad túl egy bizonyos határon, nem akarja manipulálni, nem akarja elbódítani az embert. Nem akarja lenyűgözni őt, hanem felkínálja magát neki, és engedi, hogy az ember töltekezzen vele. Ez rendkívül fontos mozzanat, mert manapság durva manipulációk történnek, amit az emberek elfogadnak, hiszen a manipuláció lényege az, hogy az ember elhiszi, hogy vele valami jó történt – jönlhet megalázták. Nem tartották tiszteletben személyiségének azt a belső szentélyét, amely az igazzal, a jóval, a szenttel keresi a kapcsolatot. Ehelyett emberi manipulációk áldozatává válik. A gregorián ezt sohasem teszi, ahogy egy Palestrina sem. Palestrinát az utolsó korszak, amikor ezt a tiszteletteljes mérték- és távolságtartást még megvalósította az egyházi zene. Ehhez képest már Mozart is – mint ahogy azt Stravinsky kifejtette – „bűnös édességével” valami idegen elemet csempész az egyházi zenébe. S ez a romantikára ugyanúgy áll.

MILYEN HATÁSSAL VOLT EZ A „MAGASRANDÓ MŰZENE” A KÉSŐBBI EURÓPAI ZENÉRE?

A gregoriánnak két szempontból volt elhatározó jelentősége a következő ezer év zenéjére nézve. A műzene kifejlődése a liturgia keretein belül indult meg. Az első dallamok, amelyeket feldolgoztak, gregorián dallamok voltak, amelyekhez eleinte egyszerű ellenszólamot rögtönöztek. Később megírták ezt az ellenszólamot, az egyre kidolgozottabb lett, a zeneszerzők egyre inkább törekedtek a gregorián dallamot magasrendű művészi szövetségbe rejtetni. Így a gregorián motívumai, hangnemei rendkívül erősen befolyásolták a középkor és a reneszánsz szellemiségét, zenei technikáját, stílusát.

Ezen a közvetlen kapcsolaton kívül van a gregoriánnak egy másik, talán még fontosabb hatása is. Ez volt az első olyan zene, amit tanulni kellett. A balladák, eposzok előadását, a tánc a zenéjét a régi ember elleste elődjektől, vagy megtanulta a gyakorlatból. A gregorián volt az első olyan ének, amelyet tanulni kellett. Nem azért, mert nehezebb volt, hanem azért, mert a szakralitása, a szentsége megkövetelte, hogy előadására felkészüljenek. A zenei tudatosság a gregoriánból született meg. És zenei tudatosság nélkül nincsen európai zene. Az európai zene talán leglényegesebb vonása, hogy tudatos, szerkesztett zene. A régiek ezt fejezték ki azzal a szóval, hogy a zene: *ars*. Az *ars* nem művészetet jelentett, hanem valamilyen megtanulható, megtanulandó dolgot, mesterséget. A zenészmesterség, annak egész fogalomrendszere, eszköztudás, terminológiája mindenestől a gregorián tanulása során fejlődött ki.

Ha ez a tudatosság nem jelent volna meg a gregoriánban, akkor az a tudatosság sem született volna meg, amellyel, mondjuk, a 14. század meghatározta, hogy miként kell egy négyes számú motettát megkomponálni. Egyáltalán, azt az igényt keltette fel, hogy a zenét, ezt a lelki dolgot racionalizálják. Egyébként éppen ez a zenének egyik legkülönösebb karakterisztikuma: sokszor úgy érezzük, hogy az összes művészet közül a legmegfoghatatlanabb, a leglégiésebb, a legszellemibb; ugyanakkor igen pontosan, összhangzattan-szerűen leírható; minden művészetek közül a legmatematikaibb.

A ZENE HAGYOMÁNYOSAN A HARMONIA MUNDI, A VILÁGHARMÓNIA MEGJELÉNÍTŐJE. HANNES BÖHRINGER NÉMET FILOZÓFUS SZERINT AZÉRT IS LEHET A JELEN PARADIGMATIKUS SZÉPMŰVÉSZETE, MIVEL – A TÖBBI MŰVÉSZETTEL ELLENTÉTBEN – MEGŐRIZTE METAFIZIKAI MÉLTÓSÁGÁT.

Hadd idézzek egy 14 éves magyar „szerzőt”, aki ezelőtt pontosan 500 évvel élt. Szalkai Lászlónak hívták, sárospataki kisdiák volt, akinek fennmaradt a hatvan oldalas zenei jegyzete. Mit tanul 14 éves korában egy gyerek? Az első között annak a meghatározását, hogy mire való a zene, miért van a zene egyáltalán. És három dolgot hoz föl.

Az egyik – mondja Szalkai, helyesebben: tanárja –, hogy a zene hat az ember kedélyvilágára, méghozzá kétféle módon hat. Egyrészt bizonyos zenék az embert dühössé teszik, más zenék lecsillapítják a dühét; vannak szerelmes zenék, vannak harcias zenék stb. Ez igaz, de ez még csak primitív foka a zene érzelmi hatásának. Mert ezen túlmenően, mondja Szalkai, a zenében van valami nyájosság, valami udvariasság – ezért aki a zenét élvezzi, az maga is ilyené válik; egyfajta pallérozottságot kap, esélyt arra, hogy a primitívségtől megszabaduljon. (Ezzel nem azt akarom mondani, hogy azok az emberek, akik zenét hallgatnak, jobbak. Ismerünk brigantikát, akik szerették a zenét; de a zene mindenestre esélyt ad arra, hogy az ember ebben az irányban magát emberebbé tegye. A jó zene, persze. Amelyik nem ilyen irányú, az pont az ellenkező irányba hathat: durvábbá, faragatlanabbá tehet.)

A másik, amiről Szalkai jegyzete beszél, az, hogy a zene a csillagok mozgását jelenti meg. E mondásnak is van egy közvetlenebb és egy áttettebb jelentése. A zene ellenőrizhető matematikai alapokon nyugszik, arányszámok határozzák meg a harmonikus zenei hangok szisztémáját, és az idők arányait. Minél harmonikusabb két hangnak az összecsengése, annál elemibb rezgésszámú vagy húr hosszúságú arányszámoknak felel meg. Tehát a 2:3 arányú hangköz harmonikusabb, mint a 3:4 vagy 7:8 arányú. Márpedig ugyanezek az alapvető arányszámok határozzák meg a csillagok mozgását is. Ezt hívták a szférák zenéjének; a szférák zenéjét nem az égi csillagpályák hallható hangjának, mondjuk valami csikorgásnak képelték, hanem azt hangsúlyozták, hogy ugyanolyan arányszámok kötik össze a hangokat a zenében, mint a csillagok mozgását a kozmoszban. Van azonban e gondolatnak egy mélyebb értelme is. Azt mondja ki, hogy a zenében az arányok, a rend válik elemileg érzékelhetővé. Az „elemileg” azt jelenti, hogy nem az eszem analizálja, hanem a sejteim, a vérem mozgása, az egész ember a maga legbensőjéből érzékeli azt, hogy itt rend van. A struktúrában válik a zene renddé, rendezetté, és köti össze az embert a világrénddel. Nem az agyát köti össze, hanem teljes egzisztenciáját; egy „titkos agy” műkö-

dik benne, de ugyanúgy együtt lüktet vele az emberek még a pulzusa is.

A harmadik, amiről Szalkai beszél, hogy a zene célja Isten dicsőítése. És ennek a tételnek is van egy közvetlen és egy áttett értelme. Azt mondja Szalkai, hogy nincs művészet, amelynek oly szívesen megnyílnának a templom kapui, mint a zene. Nyilvánvaló, hogy a zenének van közvetlen liturgikus szerepe is. Azonban azt gondolom, hogy ennek a rendeltetésének mélyebb értelme is van: aki jó zenét hallgat, az valamilyen értelemben a transzcendenssel lép kapcsolatba. Az istenhívő számára ez a „transzcendens” egyértelmű: Isten, aki szép, és minden szépség Isten szépségének tükröződése. Aki ezzel a szépséggel egyesül, az Istennel egyesül, vagy legalábbis felkészül arra, hogy vele egyesüljön. De az is elfogadhatja, aki nem hívő ember. Életünk praktikus, hasznos dolgok közepette telik el. Elmegyek, fül-szállok a villamosra, hogy eljussak a munkahelyemre, hogy elvégezzem a munkámat, hogy abból pénzt szerezzek és abból a családomat el tudjam tartani. De vannak az életnek olyan területei, amelyekről nem lehet megmondani, hogy mi a hasznuk. Nincs is semmi hasznuk, csak értelmük van. Ezek a dolgok valamiképpen túl vannak a közvetlen hasznosságon. Ilyen például – alacsonyabb szinten – minden játék. Nos, a zene igen alkalmas arra, hogy az embert kiemelje a közvetlen hasznosság szférájából, s átvigye a szellemi javak, értékek szférájába, amelyeknek minden hasznossági szemponttól független élvezése a legnagyobb boldogság kapuját nyitja meg. Nincs nagyobb boldogság, mint amikor az ember eljut odáig, hogy ezeknek a szellemi értékeknek a teljesen önzetlen, magáról megfeledkező élvezetét megszerezze. És a zene egyik legfontosabb eszköze ennek. Ilyen értelemben a zene transzcendens. Áthalad a közvetlen, nyers érdekeken és hasznosságon, és megérinti ezt a szellemi világot.

Vagyis a zene, a jó zene az embert nemcsak pillanatnyi hangulatában, hanem egészében alakítja; nemcsak a szférák zenéjét jeleníti meg, de a rend iránti érzéket és a világrendbe, a kozmikus rendbe való beilleszkedés élményét serkenti az emberben; és kapcsolatba hozza őt a szellemi világ egészével és annak az értékeivel.

EZÉRT IS LEHET A ZENE- MINT GEORG STEINER ÍRJA – „AZOK ÍRATLAN TEOLÓGIÁJA, AKIKNEK NINCS FORMÁLIS HITÜK VAGY ELUTASÍTÁK AZT”. DE MENNYIRE LEHET EZT AZ ELEMÉI TAPASZTALATOT SZÓVÁ TENNI!

Van értelme a zenéről való beszélgetésnek. Csak azt ne higgyük, hogy ezek a beszélgetések a kedvcsinálásnál többet tudnak elérni. A döntő dolog mégis csak az, amikor az ember kettesben van a zenével, amikor találkozik vele. Erre fel tudjuk készíteni az embert, ha nem másról beszélünk a zene ürügyén, hanem tényleg annak a megértéséhez visszük. Egészen úgysem értjük meg. Egy Bach-darabot nem lehet megmagyarázni, nem lehet felfogni. A Bach-mű csoda: bizonyították arra, hogy létezhet a tökéletesség. Azt szoktuk mondani, hogy semmi sem tökéletes. És azt hisszük, hogy egyáltalán nincs is tökéletesség a világon. De ez nem igaz. Bach tökéletes. Egyetlen szeplőt sem talált senki azon, amit Bach leírt.

A művészetnek egyedülálló szerepe van az emberiség életében. A tudomány sosem tökéletes, mindig nyitott a másnapra, a másnapi felfedezésre, amivel majd kibővíti vagy a tévedéseit korrigálja. A művészet azonban mindig zárt marad, tehát valamilyen értelemben kívül tud maradni az időn.

MANAPSÁG NEMCSAK SZELLEMI FELTÉTELEK HIÁNYA AKADÁLYOZZA A ZENE MEGÉRTÉSÉT, HANEM A TECHNIKAI ÉS KULTURÁLIS KÖRNYEZET KONKRÉT ÉS KÉPLETES ZAJAI IS, AMELYEK AZ ÉSZLELÉS MÓDJÁT ÉS INTENZITÁSÁT MEGVÁLTOZTATJÁK.

Azt hiszem, hogy ezek a külső körülmények semmit nem számítanak. Létezik ma egy kronológia, egy időmádat, mely szerint a mai ember más, mint az 500 évvel ezelőtti. Petrarcanak van egy nagyon szép mondása: mások a hajók, mások a városok, mások a házak ma, mint régebben. De az emberek a sebeikkel, a bajaikkal ugyanazok. Nem hiszem, hogy akár a nagyvárosi zajnak, akár bármi másnak ilyen nagy szerepe lenne a zene befogadásában. A probléma másból adódik. De előbb még a „nagyvárosi zajról” kell egy szót ejteni. Kissé úgy tűnhetett az eddigi beszélgetésből, hogy itt finom lelkeknek a világtól elvonult gyönyörködéséről van szó, ahol halk fuvalomhangok az örökkévalóság szelldőin érkező andalítják el az embert. Amikor én zenei rendről és harmóniáról beszélek, akkor a zenei anyagnak a *rendjére* gondolok, amely zenei anyag a legkülönbözőbb valóság adta elemekből tevődhet össze. Ugyanazt a tökéletes, harmonikus rendet létre lehet hozni heves, zaklatott zenei effektusokból is. A zenének ez a végtelen nyugalma nem kívánja azt, hogy *piano* legyen a zene. Szólhat a megrendítően nagy effektusokkal, nyolc kürttel és három gonggal. A kérdés az, hogy mi történik mindezzel. Amikor Bartók *A csodálatos mandarint* elindítja, akkor egy amerikai jellegű nagyváros lüktető életét akarja megjeleníteni. Ez tökéletesen sikerült, és ilyen értelemben mondhatjuk, hogy ez a zene érzi szinten diszsonáns. Ám a hangok tökéletesek. A hangok összeválogatása, ahogyan jönnek, egymásra következnek, ahogyan az általuk megkonstruált organizmus elkezd élni és tovább élni és magára új elemeket fölszedni, azokat magába integrálni, és megint tovább lépni, és így tovább: ez tökéletes. Mélyebb rétegben így ez mennyei harmónia, amelyet a nagyváros zajai-ból komponált meg a zseni.

MI AKADÁLYOZZA AKKOR AZT, HOGY MA VALAKI NE CSAK HALLGATÓJA, HANEM MEGHALLÓJA IS LEGYEN A MAGASABB RENDŰ ZENEMŰVEKNEK?

A probléma másutt van: ott, hogy vannak-e a társadalmak életében járható utak, melyeken az emberek az ilyen zenékhez eljutnak; hogy felkeltik-e az ember gondolatvilágában, tudatában annak az igényét, hogy megbecsülje, és ennek megfelelően az életéhez hozzákösse ezeket az értéket. A régi ember azt gondolta – mert így tanították neki, és ő ezt elfogadta –, hogy az életünknek legszentebb dolga az, ami a templomban történik. És ami ott történik, ahol történik, ami ott elhangzik és ahogy elhangzik, annak a legméltóbbnak és legszebbnek kell lennie. Ezzel a szellemi felkészítéssel ült be: nem kritizálta a templom épületét, a *musica sacrát*, a templomi cselekményeket, hanem természetesen részesült azok szellemiségében, következtéképpen esztétikumában is, meggyőzve-meggyőződve afelől, hogy mindennek így kell lennie.

Korunk igazi és megoldhatatlan nehézsége, hogy a társadalom sokfelé szakadt, és generációk felhalmozott értékeinek továbbadása nincs biztosítva. A megőrzés és az újítás integráló mechanizmusai nem működnek megfelelően, illetve működésük hatásuk csak elszigetelt emberekre, kicsiny csoportokra terjed ki. Ebben az értelemben a kultúra-

val, a jó zenével való élés az egyéni kedvtelések szintjére kerül, s e szinten egyenrangúnak tűnik esetleg teljesen más jellegű és értékű tárgyakkal: mindezt egyenrangúként kezelve „tolerálja” a társadalom.

És itt már régés-régen nem a zenéről beszélünk, hanem az utolsó évtizedek, vagy talán évszázadok alapvető irányváltásáról: a társadalmi egység megbomlásáról, ami az egészséges értékközvetítés egész mechanizmusát megzavarja. Ez szerintem nem konzervatív szöveg, hanem tragikus, mivel nem látok semmiféle megoldást.

Az európai társadalom lélekkel átítatott kényszerszociális társadalom volt. Arra épült, hogy kényszerrel megalapozza az emberi együttélés tartalmát, ugyanakkor át is lelkesíti; ezáltal a külső kényszer belső indítássá válik. A külső kényszernek már nem kell érvényesülnie, csak rendkívüli esetekben. De ez a mechanizmus a múlté. Sok rossz lehetett benne; viszont a kétségtelen jó az volt, hogy töméntelen értékelemet természetesként adoptált. A társadalom abban a tudatban élt, hogy az értékek adottak, akár élünk velük, akár nem. Ez nem azt jelenti, hogy szentek éltek a földön. Hasonlatképpen: az erkölcsi törvény lényegében közmegegyezés volt, amelyet többé-kevésbé betartottak; de mindenki tudhatta, hogy amikor nem tartja be, vétkezik.

VALÓBAN ILYEN ÉLESEN KÜLÖNBÖZŐ ÉS FELOLDHATATLANUL ELLENTÉTES EZ A KÉT TÁRSADALOMTÍPUS?

A társadalom életrendjének egészéről – szélsőségesen sarkítva – két koncepció képzelhető el. Az egyik az érték-központú, hagyományörző. Ez azt jelenti, hogy az emberiség elkötelezett, kiválasztott, felkészült csoportjai felelősek azért, hogy az emberiség által termelt értékek fennmaradásáról és továbbadásáról állandó munkával gondoskodjanak. Hitük szerint ezek az értékek nem emberi önkényen vagy közmegegyezésen nyugszanak, hanem túlmutatnak az emberiségen: az étellel, a kozmosszal, a vallással kötik össze az emberiséget. Ezek a felelős frásztudók – nevezzük most így őket – tanítják az emberiséget egyfolytában arra, hogy ezeket az értékeket miképpen tegye magáévá, s tessék ezt abban a tudatban, hogy ezzel nem a saját hatalmukat, befolyásukat vagy jólétüket növelik, hanem embertársaik kibontakozásához járulnak hozzá.

Amit mondtam, az egy magatartás, egy meggyőződés kérelmelhetlenül szigorú, mondhatni végleges megfogalmazása; olyan magatartás, melyet az élet ugyanakkor sok szempontból maximálisan igazol. A társadalom életében a legnagyobb alkotó erővel és a legnagyobb lendülettel általában a nagy fegyvelemben felnőtt emberek tudnak részt venni. Az igazi „felszabadult”, autonóm viselkedés mögött rendszerint nagy iskolázottság, diszciplináltság rejlik. Hogy zenei példát hozzak: olyan szabadon bánni a zenei eszköztárral senki sem tud, mint aki egy nagyon szigorú kalodában tartva, például Palestrina-ellenponton betanítva szokta meg a zenei anyag és rend fegyelmét.

A másik szélső álláspont szerint: „nekem ember ne mondja meg azt, hogy számomra mik legyenek az értékek. Majd megmondom én saját magamnak”. Ez a szó szélsőséges értelmében vett liberalizmus. Az embernek joga van a maga értékrendjét és életrendjét meghatározni, mindaddig, amíg nem kerül összeütközésbe a többi emberrel. Az igazi nehézség azonban a következő: vannak olyan értékek, amelyek csak kollektíve gyakorolhatók. Az egyén nagy erőfeszítéssel a magáévá teheti, elkötelezheti magát mellettük. De ez sohasem lesz ugyanaz az érték, mint amit

közösen élünk meg. Jó példa erre a nyelv. Lehetetlen, hogy a magyar nyelvet elevenen, feszesen, a saját hagyományaihoz hűségesen, ugyanakkor alkotó módon használjam egymagam, vagy a családi körbe visszazorítva. Ez a nyelv csak az egész magyar társadalom részvételével fog élni, úgy is, hogy a társadalom alkalmazkodik a törvényeihez (hagyományaihoz), s úgy is, hogy kikézdí őket. Úgy is, hogy tanul, úgy is, hogy fegyelmet kényszerít magára, úgy is, hogy tiszteli a nagy magyar írókat, de úgy is természetesen, hogy alkalomadtán kitágítja az átöröklött határokat. Ebben részt kell vennie az egész társadalomnak, mert azt az értéket, amelyet a nyelv hordoz, egyénileg nem lehet megvalósítani.

DE MINDKÉT KONCEPCIÓBAN OLYAN ELLENTMONDÁSOK REJLENNEK, S ERRE UTALTÁL IS, MELELYEK SZÉTFESZÍTIK ŐKET, ÉS A FELBOMLÁSUKHOZ VÉZETNEK.

Az első elv esetében a fő nehézség az, hogy az önmessiasok terrorját alig lehet elkerülni. Nem beszélve arról: milyen módon lehet ma valakit rávenni arra, hogy a másik ember (akár szakember) értékítéletét elfogadja. De ha erre nem gondolunk is, akkor is nagy a veszélye, hogy emberek vagy embercsoportok kinevezik magukat az érték őreinek, hordozóinak, védelmezőinek, és rákényszerítik akarataikat a többiekre.

A másik esetben, a szélsőséges liberalizmus erőterében sincs veszélyben az érték, mint egyénileg kötelező eszmény. Senkit sem kényszerítenek arra, hogy hangverseny helyett diszkóba járjon. Járhat hangversenyre, ameddig van hangverseny. Legfeljebb az a veszély, hogy már csak tízen vannak, akik erre vágnak, arra pedig nincs pénz, hogy tíz emberért fenntartsanak egy koncerttermet. Zene-kultúrát nem lehet „fenntartani”, ha a zene-kultúra nem kollektív.

A liberalizmus igazából a kényszer kérdése körül forog, nem pedig akörül, hogy valami jó vagy rossz, helyes vagy nem. A kérdés az, kényszeríthető-e valaki a helyesre (persze a „kényszerítés” sokféle módjára gondolva, akár a *finom* presszióra is). Lehetséges, hogy egy liberális ugyanazokat az eszményeket vallja, mint egy konzervatív, azzal az egyetlen különbséggel, hogy azt mondja: ez az én értékrendem. És nem futok rendőrré, ha a másik ezt megszegi. A másik, ha következetes akar lenni, akkor azt mondja: ugyanabban hiszek mint te, de ha egy harmadik nem ebben hisz, akkor vannak eszközeim, hogy kényszerítsem rá. Ez a döntő különbség. Viszont ha nincs kényszer, akkor mindig egyéni szinten maradnak ezek az értékek. Nincs garanciája annak, hogy a közösség mint olyan magáévá tegye. Ezáltal az érték relativizálódik, elveszti magától értődő voltát, elveszti azokat a dimenzióit, amelyeket, mint mondtam, csak kollektív módon lehet megélni.

ÚGY TŰNIK, HOGY EZEK A KÉRDÉSEK MA A LEGKÜLÖNBÖZŐBB TERÜLETEKEN, A HÉTKÖZNAPI EGYÜTTÉLÉS PROBLÉMÁITÓL A MAGAS KULTÚRA KÁNONJÁNAK ALAKÍTÁSÁIG EGYRE ÉGETŐBBEN VETŐDNEK FEL, HISZEN A SZÉTTARTÓ TENDENCIÁK MÁR AZ EGYÜTTÉLÉS ÉS A MEGÉRTÉS MINIMUMÁT VESZÉLYEZTETIK.

Egyszer próbáltam cikket írni arról, hogy a társadalom élete olyan egész, amelyet nem lehet egyik részletében elfogadni és a másikban elutasítani. Ez a meggyőződés volt érvényben a középkorban. Először a reneszánsz kezdte ki,

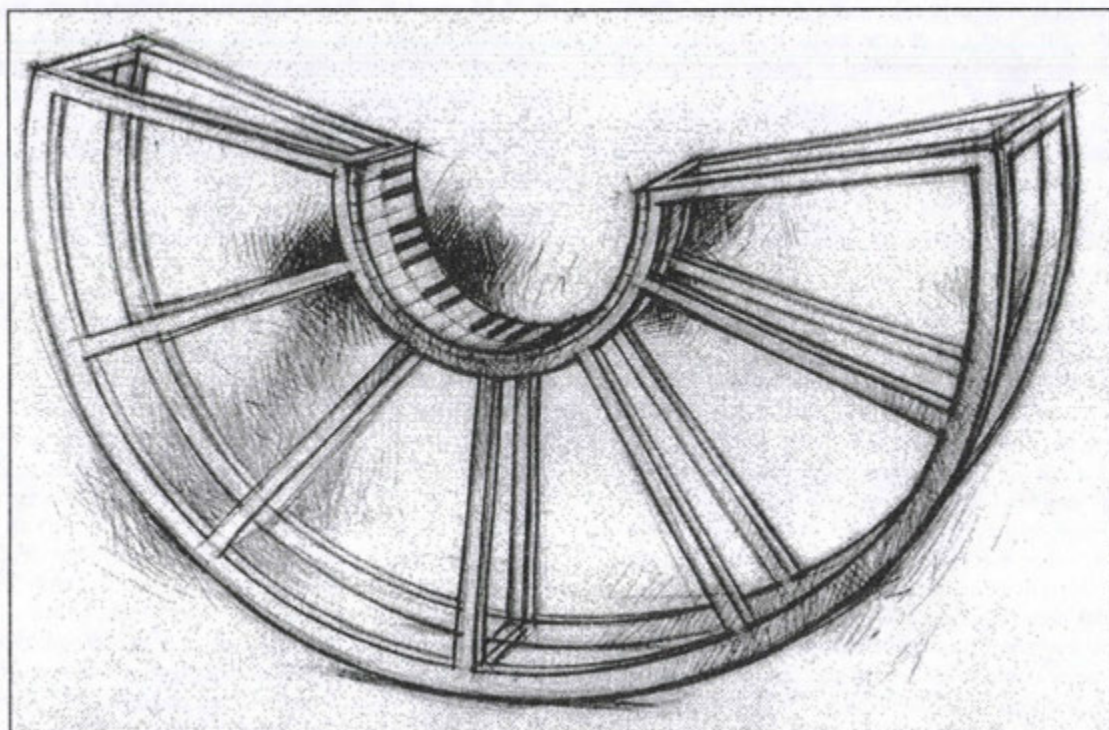
amikor is azt mondták, hogy ebbe az egészbe egyik területen beilleszkedem, a másikban viszont veszem magamnak a szabadságot, hogy másképp döntsék vagy másképp lás-sak. Később ez még messzebbre vezet, főként a francia forradalom hatására. Nem a társadalomnak mint egységes egésznek a megszüntetése a cél, hanem azt mondják, hogy a társadalom ilyen szempontból így tagolódik, amolyan a szempontból meg úgy. A középkorban például a politikai, a vallási meggyőződés, sőt bizonyos tekintetben még a ruházkodás divatja is egyetlen kötegbe tartozott, amit nem lehetett szétszedni. Ha valaki más ruhát vett föl karácsonykor, mint ami illetett, akkor nem azt mondták vagy legalábbis gondolták, hogy a ruházkodásban külön, hanem azt, hogy megkérdőjelezte a társadalmat. Ez az egység nyilvánvalóan felbomlott, a társadalom különféle szempontból más-más rétegekre szakad. A 18. században a társadalom életéhez még nagyjából hozzátartozott az is, hogy milyen zenével él. A 20. században ez mintegy leszakad a társadalom életéről, s önálló választás függvénye, hogy az egyik ember kemény rockot hallgat, a másik pedig Beethovent.

Itt említhetők a mai nyugat-európai bevándorolók. Az ezzel kapcsolatos két – szögesen ellentétes – álláspont száz százalékgig elfogadható. Csak épp nem összeegyeztethető. Lehetetlen egy társadalomtól elvárni, hogy teljesen idegen viselkedésű emberekkel éljen együtt napról napra. A jövevények eltérő viselkedését eltérni rettenetes pszichés megterhelés. Megjelenik a „másság”, egy embercsoport, amely esetleg nem csak külsőleg zavarja, hanem belsőleg is kikezdi az adott társadalom meggyőződéseit, kétségbe vonja az identitását. Hogyan neveljem gyermekemet egy bizonyos eszmény szerint, hogyan éljem szomszédaimmal a bizonyos fokú összehangoltsággal kialakított napi életemet, ha ezt a folyamatot szüntelenül megzavarják alapvetően más szokású embercsoportok. (Amúgy is van elég akadálya annak, hogy harmonikusan fölnevelkedjen a következő generáció.) Ezért érthető a „másság” olyan elutasítása, amely

nem azt jelenti, hogy a másik rossz, csak éppen azt, hogy nem kell az én életembe, a miénkbe. De ugyanígy száz százalékgig igazak az ellenkező oldal érvei. Ők is emberek, akiknek megvan a maguk kultúrája, identitása. Mi következik akkor az előbbi álláspontból? Fogjuk össze őket, tegyük egy teherautóra? Lökjük a tengerbe őket, vagy mit csináljunk?

Ahhoz, hogy a társadalom normálisan éljen, két összeférhetetlen, összebékíthetetlen dolgot kell egyszerre megélnie, amelyek soha nem simulhatnak össze harmonikusan. Azért nem, mert a jóra kényszeríteni nem lehet az embereket, viszont nincs jó kényszer nélkül. Életünkben sok olyasmi van, amit úgy fogunk föl, hogy ezek ellentétek, amelyeket szintézisbe kell egymással hozni. És vannak ellentétek, amelyeket nem lehet szintézisbe hozni. Nem tehetünk mást, mint hogy mind a kettőt száz százalékgig meg-szenvedjük. Száz százalékgig meg kell szenvedni azt, hogy az értékek melletti elkötelezettség nem lehet egyéni. Nem hi-hetek abban az értékben, ha belenyugszom, hogy csak nekem szól. Ha hiszek az értékben, akkor azt szeretném, hogy közös értékünk legyen. Ne csak én nyerek vele, ne csak további száz ember, hanem a társadalom egésze, ami több, mint az egyes tagjainak összege. Ez a száz százalékos, érték-tudatos konzervativizmus. Másfelől azt is száz százalékgig tudom, hogy egy ember lelkiismeretét nem terhelhetem meg kényszerrel bizonyos dolgokban, ezt át kell utalnom egy másik ítélőszék elé. Ez a száz százalékos liberalizmus. És az ember mind a kettőt egyszerre, ugyanazzal az intenzitással éli át, tudva, hogy igazából nincs a kettő között kompromisszum, nincs a kettőnek szintézise, hanem az életben az ember mind a kettőt hordozza, és felszisszen, amikor az egyiket sérelem éri. És ezt most már így fogjuk végigélni az utolsó ítéletig.

A BESZÉLGETÉST MONORY M. ANDRÁS ÉS
TILLMANN J. A. KÉSZÍTETTE

Közép- és Kelet-Európa a mai Izraelben

SHLOMO AVINERI

Izrael közel-keleti ország. A zsidó nép e régióban lejátszódott történelme több ezer éves és mélyen gyökerezik a judaizmusban. Az ország jövője és biztonsága attól függ, hogy mi módon tudja rendezni kapcsolatait szomszédaival, különösen a palesztinokkal. A zsidó nép történetének utolsó ötszáz éve, valamint a cionista mozgalom azonban szorosan összefügg Kelet- és Közép-Európa történelmével és kultúrájával. Aki erről elfeledkezik, az nem képes megérteni az izraeli társadalom szerkezetét, az izraeli politikát és kultúrát – sem gyakorlati, sem szimbolikus értelemben.

Manapság néhány történészt leszámítva szinte mindenki megfeledkezik arról, hogy 1882 előtt, amikor az Orosz Birodalomból érkező zsidó emigránsok tömeges bevándorlása megkezdődött, a zsidóság 80 %-a vagy a cári birodalomban, vagy a Habsburgok uralta Osztrák-Magyar Monarchiában élt. Ez a két birodalom örökölte Lengyelország szétválásakor az egykori lengyel–litván államközösség hatalmas zsidó népességének zömét. Ehhez a térséghez – mely nemcsak az egykori lengyel koronabirtokot és a mai Litvániát, de Fehéroroszországot és Ukrajnát is magában foglalta – hozzá kell még számítani a Habsburg uralom alá tartozó Csehország, Morvaország, valamint Magyarország (főleg a Felvidék és Erdély) zsidó közösségeit is. A zsidóság eme két birodalomban elért státusza – elnyomatás Oroszországban és tolerancia Ausztria–Magyarországon – jobban már nem is üthetne el egymástól, de ezzel itt most nem foglalkozunk.

A középkor végétől fogva a zsidó történelem zömében ebben a két térségben zajlott; a zsidóság többsége itt lépte át a modern kor küszöbét, itt ismerték el teljesítményét, s ennek a két térségnek osztozott fájdalomában is. A judaizmus és a modernitás közti találkozás hozta létre a zsidó Haskalát (felvilágosodás), mely az európai felvilágosodás és a modern nacionalizmus hatása alatt újjáélesztette, és a világi próza, költészet és publicisztika eszközevé tette a héber nyelvet. Kelet-Európában szembesült először a judaizmus a modernitással; ennek egyik következménye, hogy a tizenkilencedik század második felében a héber írásbeliség fővárosai, – ahol kivirágzott az újságírás és a könyvnyomtatás, és ahol az új zsidó szellemi elit modern fogalmakkal igyekezett meghatározni a zsidó identitást és kultúrát – olyan városok voltak, mint Vilna, Varsó és Odessza.

Mint ahogy ez a nagy számú zsidó népesség a Közép- és Kelet-Európát elválasztó – lengyel–német, lengyel–orosz, lengyel–litván, cseh–német, magyar–német, magyar–szlovák, magyar–román stb. – ütközőzónában élt, nem csoda, ha e tény az identitásról, a kultúráról, a történelemről és nyelvről a zsidóságon belül lefolyt vitákban is tükröződik. Ily módon a héber nyelv újjáéledése az irodalom eszközeként (és nem csupán a vallási szükségletek alárendeltjeként) sokat köszönhet a német, a lengyel, a cseh és a magyar nacionalizmusoknak, melyekben a nyelv, mint az identitás létrehozója és megőrzője döntő szerepet játszott. Világosan kiderül ez abból a vitából, amely annak idején a héber nyelvnek a zsidó sajtóban betöltendő szerepéről folyt. Miután kiszabadult a szellemi és fizikai góttóból, és a sokféle – saját identitását meghatározni igyekvő – nép és nemzeti kultúra forrágában találta magát, a zsidó közösség a világi diskurzus hatása alá került. Amikor a nem zsidó többségű társadalmak elmozdultak a zsidóságot is vallási fogalmakban meghatározó keresztény identitástól, ennek a vallásitól a nemzeti felé történő elmozdulásnak a hatása alól a zsidó népesség sem vonhatta ki magát.

Az első modern héber regényt, az *Ahavat Zion* (Cion szerelme) című romantikus, bukolikus idillt 1853-ban adta ki Avraham Mapu, aki 1808-ban Slobodkában, Kovno mellett született. A herderi eszmék hatása alatt, és körülvéve az orosz, lengyel, német (sőt az akkortájt születő litván) irodalmi irányzatoktól, a Mapu-féle szerzők azt a célt tűzték maguk elé, hogy „Herdert héberre tanítsák”. Hasonlóképpen: jártak el az olyan filozófusok, mint Nachman Krochmal (1875, Brody, Galícia), aki fő művében, a *Moreh Nevuchei Ha-azmanban* (Útmutató korunk tanácsalánjai számára), melyet halála után, 1851-ben adtak közre, megpróbálta Hegel történetfilozófiáját alkalmazni a zsidó társadalomra. A kísérlet emlékeztet August von Cieszkowski *Prolegomenájára*. A héber irodalomnak ez a felvirágzása Litvánia, Galícia, Poznań, Dél-Ukrajna (ott is különösen Odessza a maga kevert, kozmopolita és modern népességével) valamint Bessarabia etnikai határvidékén történt.

A közép- és kelet-európai háttér nagy mértékben meghatározta a modern héber irodalom jellegét. A modern héber klasszikusai, akiket ma az izraeli iskolákban tanítanak, olyan költők és regényírók, mint Chaim Nachman Bialik (1873, Rady, Ukrajna), Shaul Tschernichovsky (1875, Mihajlovka, Ukrajna), Micha Yosef Berdyczewsky (1865,

A tanulmány az *East European Politics and Societies* című folyóirat 1996 tavaszi számában jelent meg.

Miezybórz, héberül Mezhibus), Shmuel Yosef Agnon (1887, Buczac) és mások. Volt köztük, aki egész életét Kelet-Európában élte le; még azok is, akik végül Palesztínába emigráltak, már hírnevet szereztek a megelőző időszakban. Irodalmi műfajukat a lengyel és orosz irodalmi hagyomány alapján lehet értelmezni. Tschernichowsky például mély érzelmekkel viseltetett az ukrán táj és az ukrán emberek iránt. Különösen a Krím vonzza, ezért költészetét héber nyelven írt ukrán költészetnek is tekinthetjük.

A lengyel romantika és az orosz irodalmi hagyomány furcsa elegye fontos szerepet játszik a modern héber irodalomban. Még napjaink olyan izraeli születésű szerzői is, mint Ámosz Oz vagy Abraham B. Yehoshua az irodalmi hagyománynak ebben az összefüggésében válnak érthetővé, olyan hagyományban, amely erejét és hatását Csehov és Turgenyev örökségének, és nem valamely nyugat-európai irányzatnak köszönheti.

Ugyanez vonatkozik az izraeli zenére. Ennek ritmusvilága, dallamai egyfelől tudatosan követik a Jemenből vagy Marokkóból beáramló zsidó zenei hagyományt. Az izraeli népzene másik főárama azonban kétségkívül kelet-európai: a széles körben izraeli „nemzeti” néptáncnak tekintett hóra moldávi néptánc (ahogy neve is mutatja). Számos Oroszországból érkezett izraeli bevándorló megrökönyödve tapasztalja, hogy oly sok izraeli hazafias dalt általuk oroszoknak ismert és a kommunista tömegpropagandában felhasznált dallamra énekelnek. Ez is furcsa finta a történelemnek.

Szintén jó példa az izraeli nemzeti himnusz, a *Hatikva* (Remény), amely Izrael létrejötte előtt a cionista mozgalom himnusza volt. Szövegét Naftali Herz Imber (1856, Zloczów) írta 1878-ban, iasi tartózkodása alatt. Gyűjtő hatású sora, az *Od lo avda tikvatenu* (Reményünk még nem veszett el) tudatosan a lengyel himnusz első sorára épít: *Jeszcze Polska nie zginęła* (Lengyelország nem veszett el). Kevés izraeli, és persze még kevesebb lengyel tudja ezt. A dallam, amelyre éneklük, úgy hangzik, mint Smetana *Moldvájának* nem túl szívnvonásos variánsa.

Egy másik kulturális szinten, mely még közvetlenebb kapcsolatban van a politikával, az etnikumok és vallások már-már dühítő kotyvalékát tapasztaljuk és a vallás kiemelt szerepét tapasztaljuk Izraelben, ebben a modern és gyakorlatilag világi államban (a lakosoknak csak a 15%-a szavaz a vallási pártokra). Ez idegen és érthetetlen lehet annak a számára, aki csak az amerikai modellt ismeri. A zavarba ejtő vonások zömének a zsidó történelem (mind a bibliai, mind a származásban töltött időszak) az oka. Nemzet és vallás közötti szimbiózis gyakorlatilag valamennyi közép- és kelet-európai nemzeti mozgalom sajátja, Lengyelországban, Litvániában, Romániában, Bulgáriában, Ukrajnában, Oroszországban egyaránt, egészen etnikum és vallás gyilkos összemosásáig a délszláv háborúban. Még egy olyan világi nemzeti mozgalom is, mint a cseheké, a vallásreformer Husz Jánostól eredetűt magát, és a cseh nemzeti küzdelmet tudatosan, mint a Habsburgok inspirálta ellenreformációval szembeni harcot fogalmazta meg. A német nacionalizmusnak kétségkívül van kapcsolata a lutheri evangélikus hagyománnyal, a görög nacionalizmus pedig elválaszthatatlan az ortodox vallástól. A román, a szerb és a bolgár nacionalizmusokat a görög ortodox patriarchátustól független egyházak kialakulása ha-

rangozta be. Izrael esete szélsőséges ugyan, de nem egyedülálló, ha konkrét történelmi, vagyis kelet- és közép-európai összefüggéseiben helyezzük el.

Rátérve most már magára a politikára, az izraeli többpárti rendszer és az ország ideológiai törésvonalai sem érthetőek meg, ha nem idézzük fel az 1948 előtti Palesztína zsidó közösségében működő politikai pártok történetét. Az úttörő cionista bevándorlók a második világháborút megelőzően Kelet- és Közép-Európából jöttek, és e régiók huszadik század eleji politikai diskurzusa mély nyomokat hagyott az izraeli politikai kultúrán: az tehát nem a semmiből keletkezett.

Nem érthetjük meg az izraeli baloldal vitáit, örökös meghasonlást, szárnyaló ideológiai szövegeit, szérszálhasogató elmékedéseit a szocialista dogmákról, de a legtöbb izraeli demokratikus és szocialista párt centralizált szerkezetét sem, ha nem ismerjük fel, hogy az izraeli baloldal a kelet-európai forradalmak légkörében nevelkedett. Az izraeli Munkapárt vezetői, mint David Ben Gurion (1886, Plořsk) és az 1905–1914-es időszak bevándorlóinak (a második alijának) a nemzedéke alaposan megmártózott előbb a szociáldemokraták és a narodnyikok, majd a bolsevikék és mensevikék közötti vitákban: ezek a konfliktusok alakították ki politikai szótárukat. A palesztinai majd később izraeli zsidó munkásmozgalom különféle meghasonlásai – egészen a szociáldemokrata Mapai és a baloldali szocialista Mapam ötvenes évekbeli elkeseredett küzdelméig – ezeknek az orosz, majd később a lengyel szocialisták körében lezajlott vitáknak az összefüggésében értelmezendők.

Az előbbiekhöz hasonlóan szocializmus és cionizmus vitája a nacionalizmusról a század eleje óta folyt Közép- és Kelet-Európában – Rosa Luxemburg és Lenin, valamint a két lengyel szocialista párt, az SDKPiL és a PPS között. Ezt a vitát jelentősen gazdagították az Otto Bauer- és Karl Renner-féle ausztromarxistáknak a „nemzeti kérdéstről” szóló eszmefuttatásai. (A sajátos zsidó kontextusban a vitát tovább bonyolította, hogy létezett egy erős szocialista, zsidó, de anticionista párt is a *Bund*.) A klasszikus cionista-szocialista szintézist Dov Ber Borochov (1881, Poltava) írásai kínálták. Ő írta bécsi száműzetésében, közvetlenül az első világháború előtt *Az osztályharc és a nemzeti kérdés* című könyvet. 1917-ben halt meg Kijevben, miután a februári forradalom kezdetekor visszatért Oroszországba, hogy részt vegyen a Kerenszkij-kormány által összehívott Kisebbségi Kongresszus munkájában. Bár ő maga nem vándorolt ki Palesztínába, írásai, melyek erősen támaszkodtak az 1914 előtti, a nemzeti kérdéstről és a szocializmusról folytatott orosz, lengyel és ausztró-marxista viták szókészletére, a mai napig éreztetik hatásukat az izraeli Munkapárt politikájában.

Az izraeli jobboldal sem érthető meg a sajátos kelet-európai összefüggések ismerete nélkül. Elsősorban a húszas és harmincas évek Lengyelországra gondolunk. Az olyan személyiségek, mint Menáhem Begin (1913, Breszt-Litovszk) vagy Jichak Samir (1915, Rozinói, Białystok mellett) a két háború közötti Lengyelországban nőttek fel. Érzékelték az ország parlamenti válságait, mély etnikai megosztottságát, a geopolitikai környezet ellenséges voltát, s mindehhez a lengyel romantika költészete és a politikai messianizmus játszotta kísérő szöveget. Az izraeli jobboldali pártok és az 1948 előtti illegális jobboldali szervezetek fellépéséből egyaránt világosan kihallatszik Pilsudski hangja, továbbá a Nemzeti Demokrata Párt (*Endecja*), sőt az ONR-*Falange* (radikális nacionalista szervezet) képe is élénk táruul. Begin illegális szervezetét *Irgun Zvai Leuminak* hívták (Nemzeti

Katonai Szervezet – a lengyel fordítás ismerős lenne a legtöbb lengyel számára), és ha retorikáját (vissza)ültetnék lengyelre, akkor a harmincas évek lengyel politikájának valamennyi kutatója ráismerne.

Számos egyéb példát is fel lehetne hozni annak érzékeltetésére, milyen mértékben magyarázza az alapító atyák közép- és kelet-európai előtörténete, hogy az izraeli ideológiai viták épp ilyen keretek között folytak. (Az alapító anyákról se feledkezzünk meg, lásd Golda Meir – 1898, Kijev –. Ő a wisconsini Milwaukee-ban nevelkedett, de ott akkortájt nagyon is „közép-európai”, szocialista önkormányzat működött.) Még a nőknek a szocialista cionista mozgalomban játszott központi szerepét is az orosz forradalmi mozgalomban betöltött szerepük magyarázza. Ennek szerkezeti következményei is vannak: heves szektás belharcok a pártokon belül; az erős személyes elkötelezettség és a fennkölt ideológiai jelszavak gyártásának keveredése – szintén kelet-európai jellegzetességek. Hasonlóképpen a kibucmozgalomban is egyszerre van jelen az orosz narodnyikok eszmevilága a tolsztoji fogalmakkal (ehhez járultak később a német *Jugendbewegung* romantikus elképzelései). Ez legjobban Aharon David Gordon (1856, Trojanov, Podólia) gondolataiban fejeződik ki, akinek *A Munkáspárt hitvallása* című műve egyike lett a kibucmozgalom fő eszmei forrásainak. Gordon tudatában volt fizikuma tolsztoji vonásainak, néhány fényképéből – profétai szakáll, orosz ing, munka a mezőn – az izraeli baloldal ikonja lett.

Végül, de nem utolsósorban szólunk kell az arányos választási rendszerről is. Először a húszas években vezették be a palesztinai zsidó közösség félig autonóm intézményeiben, s ezt 1948 után az első ideiglenes kormány különösebb teketória nélkül átvette. A húszas években a lengyel szejm választási rendszerét tekintették mintának (de az izraeli utánpótlásnak kevésbé voltak katasztrófálisak a következményei).

A közép- és kelet-európai hagyományt – amely nem az egyetlen Izrael kaleidoszkópszerű kultúrájában, de minden bizonnyal a leghangsúlyosabb – az elmúlt fél évszázadban kétszer is erőszakos módon szakadt meg: először a holocaust miatt, másodsor pedig a kelet-európai kommunista rezsim felbukása volt az ok, mert politikájuk idővel egyre határozottabban Izrael-ellenes, cionizmusellenes, esetenként antiszemita lett. A holocaust során elpusztult hatmillió zsidóból ötmillió kelet-, illetve közép-európai volt: ezt a zsidó világot a németek törölték el, majd a kommunisták igyekeztek az emléket elfeledtetni. Míg más izraeli zsidó közösségek – a jemeni, a marokkói, a kurd és az iraki, melyek együttvéve kevesebb mint a felét teszik ki Izrael zsidó népességének – mélyen belemerülhettek történelmi emlékeikbe, hagyományaikba, és izraeli zsidó identitásuk történelmi tapasztalataik összefüggésében forrt ki, addig a Kelet-Európából jött izraeli bevándorlók és szülőföldjük között fizikai és pszichológiai sorompók emelkedtek.

Négy évtizeden keresztül a legtöbb izraeli polgár Lengyelországot kizárólag Auschwitzal és a varsói gettólázadással azonosította. Hogy Len-

gyelországban majdnem ezer évig éltek zsidók, akik minden nehézség és megpróbáltatás ellenére fennmaradtak, és olyan gazdag zsidó kultúrát hoztak létre, amely meghatározó tényezője lett a modern zsidó identitásnak, az szinte felledésbe került. Hogy a tizenkilencedik században Odessza volt a héber írásbeliség fővárosa, arra csak a levéltárosok emlékeznek. Hogy a reneszánsz korában Prága volt a legnagyobb zsidó központ Európában, amely a történelemben szinte páratlan zsidó tudományosságot hozott létre, azt elhomályosította a holocaust emléke, és a zsidóellenes Slansky-per a kommunista időkben. Hogy a héber irodalom nagy része, amelyet az iskolában is tanítanak, Kelet-Európában keletkezett, és gyakran az ottani tájat idézi, azt általában nem méltatták figyelemre – mindenestre ezen irodalom jórészt hozzáférhetelenné vált a fiatalabb izraeli nemzedékek számára. Kelet-Európának ez az ambivalens jelenléte az izraeli kultúrában a legradikálisabban jobboldali és etnocentrikus izraeli költő, Ur Zvi Grinberg (1891, Bilkamin, Galícia) költészetében tükröződik. Grinberg így írt a húszas években:

*Meg kellett gyűlölnünk, amit csak szerettünk,
Mert szerettük az erdőt, a folyót, a kutas és a malmot,
Szerettük a lombot, a halat, a vödört, a kenyert, és titokban,
Egész titokban még harangjait szavát is szerettük,
Meg a kajakult hajú gőj larkókat.*

Minthogy izraeliek nem utazhattak Kelet-Európába, ez a világ számukra merő absztrakcióvá vált, távoli, fenyegető absztrakcióvá, mint a hold túlsó fele. Nem maradt más, mint az emlékek giccses áruba bocsátása (*Hegedűs a háztetőn*). A valóság a maga erőteljes ketősségével teljesen hiányzott.

Izrael összetett kultúrájának középpontjában a közel-keleti hagyomány áll. Az „európai” rész azonban nem skandináv, nem is olasz; hanem kelet-európai. És ennek a valóságos Európának, a lengyel romantikából, az orosz pozitivizmusból, a szociális víziókból, nemzeti kultúrákból (és gyűlöletekből) kikevert öröksége az, amit Izrael napjainkban fölfedez magának. Ez mutatkozik meg a Kelet-Európa és Izrael közti kulturális kapcsolatok sokaságában. Lengyel, orosz és magyar írók jönnek Izraelbe, izraeliek mennek Kelet-Európába, hogy – gyakran legnagyobb meglepetésükre – úgy találják: ha a nyelvet nem ismerik is, azért a zenét értik. Zenekarok, balettagyűttesek, színházak érkeznek izraeli vendégszereplésre Kelet-Európából. Amikor 1995-ben az orosz hadsereg kórusa Izraelbe látogatott, egyes dalokat kétszer is elénekelték: először oroszul, majd héberül, minthogy a héber változatot a helybeliek évtizedek óta az izraeli népi kultúra részének tekintették.

Fiatal izraeliek utaznak Kelet-Európába hogy felkeressék szüleik, nagyszüleik szülőfaluját, stétjét – nem nosztalgiaiból, hanem mert jobban meg akarják érteni gyökereiket, családjuk történetét, saját identitásukat. A több mint 600 000 új bevándorló, aki az elmúlt hat évben a Szovjetunió utódállamaiból érkezett (és akiknek száma továbbra is havi hat-hétezerrel nő), újabb forrását kínálja az Izrael és Kelet-Európa közti kapcsolatoknak.

Napjaink Izraeljében virágzik az orosz nyelvű újságírás és értelmiségi tevékenység; az útlelek és bankok orosz feliratokkal hirdetik magukat (a héber és az angol mellett), és a kelet-európai jelenlét általában is sokkal szembe-tűnőbb az izraeli élet számos területén. Az a tény hogy a szovjet bevándorlók túlnyomó többsége nem vallásos, és

városi életformából érkezett, csökkenti a nacionalista és vallásos csoportok politikai hatását. Ezek tömegtámogatásuk jelentős részét – bár nem az egészét – a közel-keleti, hagyományosan vallásos és etnocentrikus bevándorlóktól kapták.

Bár Izrael kelet-európai múltjának újrafelfedezése nem jár azonnali politikai következményekkel, hatása mindazonáltal túlmutat a kultúra területén. Az izraeliek kezdik megérteni, hogy az Európáról folyó eszmecsere nem feltétlenül Brüsszelt jelentik, hogy az európai irodalmi hagyomány és a divatáramlatok bölcsője nem feltétlenül Párizs vagy London. A zsidó történelem tanulmányozói ma már betekínthetnek a moszkvai, szentpétervári, kijevi, varsói levéltárakba és gyűjteményekbe, nem kell az Oxfordban

vagy a Sorbonne-on fellelhető töredékekre hagyatkoznuk. Az izraeli exportőrök úgyszintén egyszerűbbnek találják ha Nyugat-Európa és Észak-Amerika helyett a poszt-kommunista országokat veszik célba.

Izrael mélyebb és szorosabb kapcsolatba kerül a maga történetével, kevésbé idegenedik el identitásának egyes meghatározó elemeitől. Az eredmény: szilárdabb önbizalom. És ha igaz, hogy a lezárult a hidegháború, a szovjet fenyegetés rémképének megszűnése politikai és stratégiai értelemben megerősítette Izraelt, a „vissza (Kelet)-Európába” új irányzata is meg fogja erősíteni az izraeliek öntudatának egyéb rétegeit. Ez a Közel-Kelet békéjének és stabilitásának fenntartásához is hozzájárul.

U T Ó I R A T

1995 novemberében egy szélsőséges zsidó nacionalista meggyilkolta Jichak Rabin miniszterelnököt. Ez épp akkor történt, amikor Izraelben a zsidó állam arab, mindenekelőtt pedig palesztin szomszédaival kialakítandó kapcsolatairól önvizsgáló, belső viták folytak. A disszertációs kísértesen hasonlított a húszas évek egyik kelet-európai epizódjára.

Az Izrael és a PFSZ közötti Oslo II. megállapodás az elképzelhető legkisebb többséggel (61:59) ment át a knesszetben. A kormánnyal szavazó parlamenti képviselők közül egyesek a knesszet izraeli arab tagjai voltak, akik a szinte teljesen kimúlt Izraeli Kommunista Párthoz és néhány arab nacionalista csoporthoz tartoznak. Az Oslo II. megállapodás ellenzői rámutatnak, hogy a kormánypárti többség az arab szavazatokon múlt, és azt állítják, hogy a megállapodás így nem legitim, mivel a parlamenti többség nem „zsidó” és nem is „cionista” többség. Ezt a jobboldali Likud Párt vezetője, Benjamin Netanjahu maga is többször kijelentette, így próbálva megakasztani az oslói folyamatot.

Ez egyes izraeli megfigyelőket azokra a körülményekre emlékeztette, melyek az első világháború és a lengyel függetlenség kivívása utáni első lengyel miniszterelnök meggyilkolásához vezettek.

Gabriel Narutowicz liberális jelöltként indult az 1922. évi lengyel elnökválasztáson. Jobboldali ellenfelét Roman Dmowski antiszemita Nemzeti Demokrata Pártja támogatta. Narutowicz megnyerte a választásokat, a szejmben azonban csak a zsidó szavazatokkal szerzett minimális többséget (akkoriban Lengyelország lakosságának 10%-át a zsidók tették ki). Beiktatása után néhány nappal, 1922. december 15-én Narutowiczot egy varsói képzőművészeti kiállítás megnyitóján egy, a Nemzeti Demokrata Párthoz tartozó festő meggyilkolta. Azt hajtogatta, hogy lengyel elnököt nem lehet „zsidó többséggel” választani, és hogy csak az „igazi” lengyeleknek szabad részt venni a választásokon.

Amikor az izraeli jobboldal az Oslo II. megállapodással szemben ugyanazt a logikát kezdte alkalmazni, a Tel-Aviv-i *Ha'arec*ben megjelentetett cikkemben rámutattam a hasonlóságra a rasszista nyelvhasználat és a lengyel antiszemitáknak a Narutowicz ügyben használt nyelvezete között. Felhívtam a figyelmet a sors keserű iróniájára, hogy az izraeli vita tökéletes tükörképe a lengyelnek. Cikkemet 1995. szeptember 15-én hozták le. Alig két hónappal később Jichak Rabint egy szélsőséges zsidó, aki szerint a knesszetnek nincs meg a „zsidó többsége”, és ezért döntései nem legitimek, lelötte.

FORDÍTOTTA TIMÁR ZOLTÁN

Szociális állampolgárság, alap- és bázisjövedelem meg az állam

DAVID PURDY

A jóléti állam gyökeres reformjára irányuló javaslatok nem kizárólag a radikális jobboldaltól származnak. Az utóbbi években a baloldal is újragondolta a szociálpolitikához való viszonyát. Létezik egy elgondolás, mely a radikális libertáriánusok, a liberális szocialisták, a társadalmi elkötelezettségű liberálisok és a liberális individualizmus komunitárius bírálóinak képzeletét egyaránt megragadta. Az adók és juttatások állampolgári jövedelem (ÁJ) néven ismertté vált rendszerében az állam ismétlődően, saját jogon készpénzjuttatásban részesítene valamennyi állampolgárát, anélkül, hogy a rászorultságot vizsgálná vagy munkakötelezettséget írna elő. A javaslat által kiváltott vita érdekfeszítő és mélyenszántó volt. E vita állását próbálja tanulmányom összefoglalni.

Minden új vizsgálódási területen időbe kerül, amíg kialakul az egységes terminológia. Sokan úgy használják az *állampolgári jövedelem*, *alapjövedelem*, *univerzális segély*, *társadalmi osztalék* fogalmakat, mintha szinonimákról lenne szó. Az áttekinthetőség érdekében én különböző szavakkal különböző dolgokat fogok jelölni. Az ÁJ erősen vitatott kérdés, korántsem letisztult program. Analógiaként említhetjük a különbséget az arányos képviselő elvont eszméje és az azt megvalósítani törekvő különféle szavazási rendszerek között.

A jóléti állam jövője: két elképzelés

Bármilyen indokkal tegye is, minden jóléti állam ilyen vagy olyan módon befolyásolja a társadalmi előnyök és hátrányok egyének közötti és az egyén életpályája mentén történő elosztását. Amikor a szociálpolitika a társadalmi igazságosság valamely koncepciójának megvalósítására törekszik, akkor a személyek közötti elosztás kérdéseivel foglalkozik. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy egy adott megoldás igazságos-e, gyakran célszerűbb az életpályát vizsgálni, és nem egy adott időponthoz tartozó pillanatfelvétellel támaszkodni.

Az alábbiakban a társadalmi transzferekre (juttatásszerű kifizetésekre) összpontosítottam figyelmemet, megkülönböztetve azokat a szociálpolitika fontos ágaitól: a társadalmi szolgáltatásoktól (közoktatás, egészségügy); a társadalmi

szabályozás különböző formáitól (diszkriminációt tiltó törvények, törvényben rögzített minimálbérek, ipari demokrácia). Fontos azonban, hogy felfigyeljünk a szociálpolitika és a gazdasági teljesítmény közötti kölcsönhatásokra is. Világos, hogy bármely államnak a rendszeresen felmerülő kiadások – akár transzferek, akár szolgáltatások – finanszírozására való képessége rövid távon a konjunktúraciklustól, hosszú távon pedig a gazdasági növekedés ütemétől függ. És megfordítva: a társadalmi transzferek rendszere hatással lehet a gazdaság stabilitására és dinamizmusára.

Az elmúlt két évtizedben valamennyi jóléti államot meggyengítette a lassabb gazdasági növekedés, a munkanélküliség, a fokozódó piacosság, a gyengülő társadalmi kohézió; és mindegyikük súlyos hatékonysági, költség- és legitimitási problémákkal kell hogy szembenézzen. Ezeket a problémákat semmiféle toldozgatással-foldozgatással nem lehet megoldani, ehelyett a meglévő szociálpolitikai rendszerek teljes körű átalakítására van szükség. A „hogyan tovább” kérdésében két egymással homlokegyenest ellenkező elképzelés létezik.¹

Az első a neoliberalizmus filozófiájából táplálkozik, melynek gyökerei a klasszikus liberális gondolatra nyúlnak vissza, de amely csak az 1960-as és 1970-es években vált uralkodóvá. Abbéli meggyőződésükben, hogy maguknak a szociális jogoknak a fogalma súlyosan téves, és meglövellik azt a tényt, hogy az államadósság a jelenlegi válság időszakában erősen megnövekedett, a neoliberalisták azt állítják, hogy a társadalom már nem engedheti meg magának a jóléti államot. És valóban, amíg a munkavállalók az adókat csak tehernek tekintik, amíg jobban szeretnék maguk gondoskodni nyugdíjukról és biztosításukról, amíg pozitívan reagálnak a piaci ösztönzőkre, addig állítható, hogy a társadalombiztosítás radikális reformja ténylegesen növeli a gazdaság teljesítményét. Így vagy azon az alapon, hogy a jóléti állam a GDP túl nagy hányadát szítja fel, vagy abban a hiszemben, hogy egy karcsúbb állam növelné a GDP-t, a neoliberalisták megpróbálják eltörölni a mindenkire érvényes juttatásokat, privatizálni a társadalombiztosítást és a szociális segélyeket szigorúan a rászorultsághoz szabni.

Mindenkit, aki nem túl öreg, nem túl fiatal, nem túl beteg vagy nem súlyosan rokkant, a munkaerőpiacon való megjelenésre biztatnak. A fizetett alkalmazottak maguk felelősek azért, hogy önmagukat és eltartottjaikat biztosítsák a munkahelyi balesetből, betegségből, munkanélküliségből vagy öregségből eredő átmeneti vagy végleges kereset-

Az írás a *New Left Review* 208. számában (1994. november–december) jelent meg.

kieséssel szemben. Ugyanakkor az államnak nem az a szerepe, hogy kivonuljon a szociálpolitikából, hanem hogy erőfeszítéseit a juttatásoktól való függés felszámolására, az önerőre támaszkodás elősegítésére, a képzettségi szint növelésére, a munkaerőpiac növelésére, végső megoldásként pedig a piac „valódi” áldozatainak és a „javíthatatlanul” alkalmatlanoknak a rászorultság mértékében való támogatására fordítsa.

Noha a reform közvetlen apója pénzügyi jellegű, a neoliberális program mögött több van a költségvetés kiegyensúlyozásának makacs igényénél. Ismételt meghátrálásai ellenére a jóléti állam ma is létezik a keynesiánus szociáldemokrácia megtépzott, szimbolikus maradványaként. Amíg ezt az anomáliát fel nem számolják, a nyolcvanas évek piaci forradalma befejezetlen marad. A szociálpolitikának is lépést kell tartania az idővel. Az erkölcsi pánik nem megfelelő válasz a dolgozó anyák és egyedülálló szülők számának növekedésére; a „családi értékeket” pártoló kormányoknak pedig, ha ráadásul javítani akarják a munkaerőkölcsöt és korlátok közé szorítani a társadalombiztosítás költségeit, aktívabb és koherensebb családpolitikát kell kidolgozniuk. A globális piac tendenciái szintén ebbe az irányba mutatnak. A kormányok nem birkózhatnak meg a szabadkereskedelem, a mobil tőke és a kelet-ázsiai dinamizmus problémáival, ha egyedüli fegyverük az adócsökkentés és a dereguláció.

Az alternatív megoldás nem kevésbé ambíciós és nincs kevésbé elkötelezve a személyes szabadság mellett. Ám támaszkodik a társadalmi igazságosság széles körben elfogadott fogalmára, és megpróbálja újrafelfedezni a szociális jogokat és kötelezettségeket. Ez az elképzelés még nem találta meg a maga tette kész képviselőjét. Minthogy azonban támaszkodik mind a liberális, mind a szocialista hagyományokra, és minthogy olyan értékeken nyugszik, amelyeket a társadalom igen sok tagja – ha nem is azonnal, de némi megfontolás árán – elfogad, idővel elnyerheti egy széles társadalmi és politikai koalíció támogatását.

A polgári jogok eme újrafogalmazása, és új életre keltésük kísérlete mögött az *állampolgári jövedelem* eszméje húzódik meg. Az ÁJ minden eddigi szociális juttatástól különbözik, amennyiben azt

- (1) egyéneknek és nem családoknak vagy háztartásoknak fizetik;
- (2) független az egyéb forrásból származó jövedelmektől;
- (3) nincs hozzá szükség a múltban vagy a jelenben végzett munkára, sem annak vizsgálatára, hogy a várományos hajlandó-e fizető munkát keresni vagy elfogadni, ha azt felkínálják neki.

Semmi nem kényszerít rá, hogy az ÁJ-t önmagában alkalmazzuk. Könnyedén kombinálható egyéb, feltételekhez kötött transzferekkel, mint a munkanélküli segély vagy az állami öregségi nyugdíj. Hosszú távon az *állampolgári jövedelem* legtöbb híve persze a tiszta ÁJ rendszer felé szeretne haladni.

A szociális juttatások rendszerei

Ahhoz hogy az *állampolgári jövedelem* megkülönböztető vonásait világossá tehessek, a transzferrendszerek fő típusait kell osztályoznunk, a következő diagram szerint.

A szociális juttatások fő típusai

közvetlen		közvetett	
feltételhez nem kötött juttatások	rászorultsági alapon nyújtott segélyek	adókedvezmény	termelői támogatás
rétegspecifikus juttatás (pl. családi pótlék)	univerzális juttatás	osztott finanszírozású társadalombiztosítás	

Igazoló elvek

libertariánus az élet jogán nyújtott támogatás	liberális-szocialista állampolgári jövedelem	kommunitárius társadalmi osztalék
--	--	-----------------------------------

Bázisjövedelem

átmeneti formájában „részleges” alapjövedelem	végleges formájában „teljes” alapjövedelem
---	--

A szociális juttatás lehet közvetlen és közvetett. A közvetett transzferek, amelyeket gyakran „burkolt jóléti államnak” neveznek, kétféle formában fordulnak elő: vannak egyfelől a különféle adókedvezmények, -mentességek; másfelől azok a termelői támogatások, melyek célja elsődlegesen valamely foglalkozási ágban dolgozó munkaadók és munkavállalók jövedelmének kiegészítése – ennek a legjobb példája a mezőgazdasági ártámogatás és a hátrányos helyzetűek segítése.

A közvetlen transzferek három fő csoportra oszthatók: osztott finanszírozású társadalombiztosítás; rászorultsági alapon nyújtott szociális támogatás; és feltételhez nem kötött juttatások. Ez utóbbi, mint a neve is mutatja, nem kér önrészesedést, rászorultsághoz vagy munkavégzési hajlandósághoz sincs kötve, hanem minden további nélkül kifizetik mindenkinek, aki egy adott társadalmi csoporthoz tartozik. A legismertebb – és talán az egyedüli – élő példa a családi pótlék. Ez rendszeresen készpénzben fizetett juttatás, amelyet közvetlenül a gyermeket nevelő szülőnek fizetnek a gyermek megszületésétől kezdve addig az időpontig, melyet a társadalom a gyermekkor végének, illetve a felnőttkor kezdetének tekint. Az efféle feltételhez nem kötött támogatásokat célszerű „rétegspecifikus” támogatásnak nevezni, megkülönböztetve az univerzális támogatásoktól, vagyis azoktól, amelyeket kivétel nélkül minden állampolgár megkap.

Az univerzális támogatásokat egymástól nagyon különböző társadalomfilozófiák nemcsak hogy megengedik, de kifejezetten *ajánlják*. Az ábrán három társadalomfilozófia szerepel: a libertariánus, a kommunitárius és a liberális szocialista.² A libertariánusok a tulajdon valamely klasszikus liberális elvére hivatkoznak. Eszerint valamilyen elidegeníthetetlen jogokkal rendelkezünk saját testünk felett, és jogosultak vagyunk elsajátítani mind a természeti erőforrásokat, mind az általunk előállított javakat, feltéve, hogy tiszteletben tartjuk mások hasonló jogait. Ez a fontos megszorítás korlátot szab a magánelsajátítás jogos mértékének. A liberális hagyomány radikális demokrata áramlatán belül a magántulajdon két formájáról gondolta, hogy túllépi ezt a határt: az örökölte vagyonról és a föld értékének aról a részfőről, amely nem a jelenlegi tulajdonos által végzett vagy fizetett melioráció eredménye. E szerint a nézet szerint az állam jogosult a földtulajdon megadóztatni és a bevételt univerzális támogatás formájában szétosztani.³

A juttatásnak nem kell rendszeres transzfer formáját öltenie: lehet születéskor egy összegben kifizetett érték is. Tisztán formális megközelítésben a kettő közül egyik sem jobb a másiknál, minthogy bármely jövőbeli jövedelem vele egyenértékű tőkeállománnyá konvertálható megfelelően választott kamatláb segítségével. Talán annyit megkövetelhetünk, hogy egy következetes libertariánus az egyösszegű juttatást kell hogy válassza a rendszeres helyett abból a megfontolásból, hogy egy nagyobb induló tőketranszfer több választási szabadságot ad az egyénnek, mint egy rendszeres időközönként átutalt kisebb juttatás. Ha pedig valaki ezt a megkapott vagyont gondatlanságból, rossz beruházási stratégiát választva vagy egyszerűen balszerencse következtében elveszti, ez sajnálatos, de nem igazságtalan. Természetesen ha a vesztesnek nincs más jövedelemforrása, akkor kénytelen a családjához vagy egy jótékonyági szervezethez fordulni, vagy a bűnözésbe menekülni. Az elosztásbeli igazságosság elvét ezért talán mégis célszerűbb az életpálya egészét átfogó, semmint a születéskor egyszer mindenkorra megoldható kérdésként kezelni.

A kommunitariánusok szerint hasonló módon vagyunk tagjai a társadalomnak, mint ahogyan a részvényes tagja egy termelővállalatnak. Ha ez a hasonlat helyes, akkor minden állampolgár jogosan részesedik azoknak a termelő erőforrásoknak a hasznából, amelyek a társadalomnak mint egésznek a közös tulajdonát képezik. Ahhoz azonban, hogy a „társadalmi osztalékot” univerzális támogatás formájában szét is osszák, ahelyett, hogy valamely kollektív célra fordítanák, pótlólagos feltételekre van szükség. A legkézenfekvőbb egy szocialista állam lenne, amelynek a tőke és a természeti erőforrások egésze vagy zöme a tulajdonában van. Erre a tényállásra egyetértően hivatkoznak egymástól annyira különböző szerzők, mint Bertrand Russell, a kollektivisták állam kíméletlen kritikusa; G. D. H. Cole, William Morris csodálója, a céhszocializmus teoretikusa és a brit munkásmozgalomhoz szorosan kapcsolódó értelmiségi; vagy Oskar Lange, ortodox marxista és a központi tervezés lelkes híve, aki a neoklasszikus közgazdaságtan fogalmaira és módszereire támaszkodva próbálta cáfolni Mises, Hayek és mások azon állítását, hogy egy szocialista államban a „racionális” erőforrásallokáció lehetetlen.⁴

A társadalmi osztalék azonban nem kötődik a tervgazdasághoz. Mondhatja például valaki, hogy bizonyos, az emberek jólétét szolgáló dolgok eredendően közösségi jellegűek: ilyen például a társadalmi munkamegosztás vagy a tudomány és a kultúra, amelyeket minden új generáció az előzőektől örököl. Ily módon szövetkezeti vagy karitatív érvekkel indokolni lehet a társadalmi termék egy részének univerzális juttatás formájában való szétosztását. Egy másik megoldás Meade-é, aki az általa „feje tetejére állított államosításnak” nevezett rendszert javasolta: elképzelt államában, Agathotopiában továbbra is a piaci verseny szabályozza az erőforrások elosztását, de az állam fokozatosan kisebbségi tulajdont szerez valamennyi tőzsdén bejegyzett vállalatban. Az állam nem hogy kölcsönöket venne fel ennek a tulajdonrésznek a megvételére, de még (ciklikusan kiigazított) költségvetési többletet is elér, amelyet a nemzeti adósság visszafizetésére és a „nemzeti tőke” felhalmozására használ. E tőke osztalé-

kát egy előre meghatározott képlet szerint az állampolgár-részvényesek között szétosztják.⁵

Mind a libertariánusok érve a „születési jogon” járó juttatások, mind a közösségelvéké az eredendően közös vagyon termelékeny voltából fakadó társadalmi osztalék mellett komoly elvi problémákkal küzd. Egyrészt különböző nézetek vannak forgalomban arról, hogyan kell definiálni és mérni a társadalmi terméket.

A piacra vitt áruk értékelhető érvényes piaci árukon, a piacra nem kerülők pedig pénzben kifejezett termelési költségükön. A pénzforgalmon kívül maradt magánjavak és szolgáltatások – így a természetbeni gondoskodás a családon belül, vagy az önkéntesek által nyújtott közszolgáltatások – egyszerűen nem kerülnek be a statisztikákba. Ugyanakkor az úgynevezett „externalitások” (olyanok, mint a környezeti ártalmak vagy a kulturális hanyatlás) számbavétele esetleges. Bármilyen legyen is a társadalmi elszámolás módja, nehéz megbecsülni, hogy az egyes „termelési tényezők” mennyivel járulnak hozzá a társadalmi termékhez, lévén, hogy a társadalmi újratermelés folyamata az anyagi és kulturális erőforrások széles körének együttes alkalmazását igényli. Ezen túlmenően a természetes jogokra, illetve a korlátozott jogcímekekre történő hivatkozás minden emberi lényt érinthet, mostantól az örökkévalóságig, a geopolitikai helyzetől függetlenül. Amennyiben a mértékadó erkölcsi közösség az emberiség egésze, úgy lehetetlen pusztán liberális vagy kollektivisták alapokra támaszkodva igazolni, hogy mindössze egyetlen államban vezessék be az univerzális juttatásokat.

A liberális-szocialista konszenzus

E problémák egyikének sincs köze azonban az általános juttatások harmadik indokához. A liberális szocializmus nem igényli a „tényezőtermelékenység” elemzését. Nem épít az igazságos elosztás semmilyen tökéletes szabványára, noha igyekszik létrehozni az úgynevezett igazságosságra törekvő államot. Továbbá: a liberális szocializmus bármely megállapodott politikai közösség esetében alkalmazható, az egységes világállamtól kezdve az ismerős, földrajzilag lehatárolt közösségekig.

A liberális-szocializmus szóösszetétel a legcélszerűbb a kétféle tradíció összeolvadásának jelölésére, melyek a francia forradalom óta uralják a politikai gondolkodást. Történelmileg a liberálisok és a szocialisták inkább voltak ellenségei, mint szövetségesei egymásnak. Ujabbban azonban megfigyelhető némi konvergencia. A klasszikus liberalizmussal szemben álló, de a személyes szabadságra érzékeny szocialisták és a klasszikus szocializmust bíráló, de a társadalmi igazságosságra fogékony liberálisok között kezd bizonyos átfedés mutatkozni. E közös álláspontról közelítve elmondhatjuk, hogy az univerzális juttatások kínálják a legjobb lehetőséget a szociális jogok kérdésének újratárgyalására, a társadalmi igazságossággal és a gazdaságpolitikával kapcsolatos problémák egységes keretben történő értelmezésére. Hogy ez konkrétan mit is jelent, arra az *állampolgári jövedelem* finanszírozásának illetve kezelésének tárgyalásakor még visszatérünk. Egyelőre elégedjünk meg annyival, a liberális szocializmusnak nem célja, hogy olyan végleges és átfogó modelljét adja a társadalmi igazságosságnak, amely, ha egyszer megvalósították, örökre fenntartható. Egy szabad, öngazgató társadalomban, amely technikai és gazdasági változásokon megy át, lehetetlen az elosztást ily mó-

don befagyasztani. Az állampolgári jövedelem célja inkább az, hogy a jövedelem, a munka és a hatalom elosztásával kapcsolatos konfliktusok átlátható, nyilvános kereteként szolgáljon.

Fontos hangsúlyozni a libertinus, a komunitárius és a liberálszocialista elvek közti különbségeket, csakúgy, mint azt a tényt, hogy az univerzális juttatások valamely formája mindegyikkkel összeegyeztethető. Ez azonnal világossá válik, ha a társadalombiztosítás történetére gondolunk. Bismarcktól Beveridge-ig a reformer kormányok mind fokozatosan terjesztették ki a társadalombiztosítás hatósugarát és tartalmát, mígnem az a jóléti kapitalizmusban a jövedelem védelmének elsődleges eszközévé vált. E konstrukció országos hatókörű, foglalkoztatásra épülő, befizetések-ből finanszírozott, a pillanatnyi gazdasági helyzettől függő, továbbá az adózás és a költségvetési kiadások egyéb formáitól elkülönült maradt; s ez az adózási-újraelosztási rendszer kedvező visszhangra talált mind az „egy nemzetben” gondolkodó konzervatívok, mind a kollektivisták liberálisok és reformszocialisták körében. Ám az okok esetéről esetre nagyon eltértek, és amint azt Esping-Andersen kimutatta, a társadalomfilozófia különbségei nagy hatást gyakoroltak a jóléti államok felépítésére és dinamikájára.⁶ Hasonló eltéréseket tapasztalnánk, ha különböző államok univerzális juttatásokat vezetnének be.

Akármivel támasszuk is alá erkölcsileg, hogy miért adjuk oda univerzális támogatás formájában minden egyes állampolgárnak a pénzben kifejezett társadalmi termék egy bizonyos hányadát, mindenképp el kell dönteni, hogy ki számít állampolgárnak és mennyit kell kapnia. A mérték kérdése meglehetősen problematikus, ezzel a következő fejezetben foglalkozom. Az állampolgárság definíciója viszont nem okoz gondot, ha egyetlen, jól körülhatárolható állam esetében vizsgálódunk. Ha elfogadjuk, hogy erkölcsi szempontból mindenki egyenlő, akkor az állampolgár egyetlen védhető definíciója az, amely a jogi értelemben vett letelepedési helyből indul ki, nem pedig a származásból vagy az etnikai identitás homályos és labilis fogalmából. Az állampolgárság definíciója azonban mindig lehatárol (hacsak nem az egységes világállamot tekintjük): a „bennfentéseket” magában foglalja, a „kívülállókat” kirekeszti. Nem megyek itt most bele a geopolitikai megosztottság és a kölcsönös globális függőség kölcsönhatásai által felvetett morális és gyakorlati problémákba. És nincs semmi új vagy speciális receptem arra, hogyan lehetne elkerülni vagy megoldani erő alkalmazása nélkül az államok közötti vagy egy államon belül felmerülő területi problémákat. Csupán két megjegyzést szeretnék tenni.

Először is minden állam mesterséges képződmény, amely a kulturális különbségek és a történelmi fejlődés sokféle lehetőségéből jött létre. Ha pedig ez így van, akkor se külső határ, se belső hatalommegosztás soha nem tekinthető véglegesnek és újratárgyalhatatlannak. Nem az a lényeg, hogy a határokat és a hatalommegosztást vajon időről időre módosítják-e, hanem hogy *miként* teszik ezt. Másodsorban: abból indulok ki, hogy egy igazságszágra törekvő állam olyan bevándorlási politikát működtet, amely sem nem diszkriminatív, sem nem nyakló nélküli; nem kívánja uralni vagy kiszákmányolni más államok polgárait, a nem-

zetközi közösséggel összhangban pedig arra törekszik, hogy kiküszöbölje az erőforrások globális megosztásában és a nemzetközi kereskedelemben kialakult igazságtalan szerkezeti egyenlőtlenségeket.

Elméletben semmi sem akadályozhat meg egy államot vagy államok egy csoportját abban, hogy ingyenes ajándékot küldjön közvetlenül, a kormányok megkerülésével más államok állampolgárainak. Volt például olyan elképzelés, hogy a Szovjetunióba irányuló nyugati segély több hasznot hajtana, ha a bepumpált vásárlóerő megkerülné az ottani hatóságokat és azt közvetlenül az állampolgárok kapnák. Azonban – leszámítva az anarchia vagy polgárháború esetén nyújtható rendkívüli segélyek esetét – minden ilyen megoldás aláássa az ország autonómiáját. A transzfert külföldi valutában fizetik, és az adományozók létrehozzák saját elosztó hálózatukat. Ha ez nem ideiglenes érvényű, akkor a helyi hatóságok elvesztik ellenőrzésüket a monetáris és a költségvetési politika fölött, és ezzel az önálló államiság lényegesen csorbul.

A bázisjövedelem

Az állampolgári jövedelem – az én definícióm szerint – nem kapcsolódik az „alapvető szükségletekhez”. Az ÁJ meghaladhatja, de alatta is maradhat annak a pénzjövedelemnek, ami egy egyedülálló, egészséges, munkaképes korban lévő felnőtt számára a létfenntartáshoz szükséges termékcsomár megvásárlását lehetővé teszi. Hasonlóképpen az ÁJ nem vet egyszer s mindenkorra véget a létfenntartás meghatározásáról szóló vitáknak. Amennyiben az ÁJ híve ahhoz is ragaszkodik, hogy minden állampolgár számára biztosítani kell (legalább) a létfenntartás eszközeit, akkor az irodalomban bázisjövedelemnek (BJ) nevezett konstrukcióra gondol. Ha egyenlő mértékben akarjuk kielégíteni mindenki minimális szükségleteit, akkor figyelembe kell vennünk az életkort és a rokkantsági fokot. A BJ kifizetéseket tehát differenciálni kell, az öregek és a rokkantak valószínűleg többet kapnak az egészséges felnőtténél, a gyerekek kevesebbet.

A végtelenségig lehet folytatni a vitát arról, hogy hol kell meghúzni a szegénységi küszöböt. Az egyik lehetséges viszonyítási pont a létfenntartásnak az a szintje, amelyet a meglévő társadalombiztosítási rendszerek tükröznek. Bár minden elméleti megalapozást nélkülöz, a szegénység hivatalos definícióját széles körben használják az empirikus kutatásban, sőt e meghatározás mind a szociális állampolgárság, mind a személyi szabadság küszöbértékét tartalmazza. Ha a BJ-t ezen a szinten rögzítjük, más transzfereket megszüntethetünk anélkül, hogy szegénységbe taszítanánk bárkit, akinek nincs más jövedelemforrása. Ily módon amikor valaki arról dönt, hogy mihez kezdjen az életével, különösen a munkában töltött életével, oly mértékben válna szabaddá a gazdasági szükségességétől, ami eddig csak a tehetősebb emberekre volt jellemző. Azt az állapotot, amely mellett ez a lenyűgöző perspektíva feltárul, általában „teljes” bázisjövedelemnek nevezik, és a feltételezés az, hogy nem érhető el egyetlen lépésben, hanem csak fokozatosan lehet megközelíteni. Az átmeneti időszakban egy vagy több feltételekhez kötött transzfert is meg kell tartani a „részleges” bázisjövedelem mellett.

Vajon hajlandók-e az emberek elviselni a BJ költségeit? Itt két kérdést kell megkülönböztetni: az egyik, hogy erőforrásainak adott szintje mellett megengedheti-e magának a

társadalom a BJ-t; a másik, hogy *életképes-e* a BJ, figyelembe véve, hogy várhatóan miként reagálnak majd bevezetésére a gazdaság szereplői. Vegyük észre, hogy mivel a BJ finanszírozásának különböző módszerei valószínűleg különböző reakciókat váltanak ki, az életképesség problémája nem vizsgálható anélkül, hogy előzetesen el ne döntenénk, milyen módon teremtjük meg a hozzá szükséges adóbevételt. Emlékezzünk vissza a szociálpolitikai rendszerekkel kapcsolatos korábbi megjegyzésünkre: amennyiben az adózással szembeni tolerancia rendszerről rendszerre változik, nincs mód arra, hogy a BJ életképességéről a közügyek és az állam jellegének szélesebb összefüggéseitől elvonatkoztatva ítéletet mondjunk.

Nyilvánvaló, hogy egy társadalom sem engedheti meg magának a BJ-t, ha nem termel rendszeresen annyit, amennyi polgárainak a létfenntartás eszközeivel való megfelelő szintű ellátásához, a közösségi fogyasztás és a beruházások társadalmilag elfogadott szintjének megőrzéséhez szükséges. Ez persze olyan feltétel, melyet minden fenntartható társadalmi formációnak teljesítenie kell a vadászó-gyűjtögető hordától a fejlett ipari államig. A kérdés nem az, hogy vajon a társadalmi termékre vonatkozó igények összhangja elvontan megteremthető-e, hanem hogy az emberek hajlandók-e ma (vagy bármikor) támogatni az átmenetet a jóléti kapitalizmusról a bázisjövedelem kapitalizmusára, tekintetbe véve a várható hasznokat és költségeket.

Amennyiben a jelenlegi helyzet nem tartható, a BJ alternatívája az a neoliberális rendszer, melyben a transzferek célzottak, és a rászorultságtól valamint a munkavégzési hajlandóságtól függenek. A felesleges bonyodalmak elkerülése érdekében tegyük fel, hogy mindkét esetben ugyanazt a szegénységi küszöböt használjuk. Tegyük fel azt is, hogy a szociálpolitika nem befolyásolja a gazdaság teljesítőképességét. Ez a feltevés általában nem indokolt, de fogadjuk el feltételelesen, az egyszerűség kedvéért.

A rászorultság vizsgálatában csakúgy, mint a háborúban a „célzás” kifejezés jogosulatlanul kelti a pontosság képzetét. Még ha fel is tesszük, hogy a juttatásokat úgy alakítják ki, hogy az anyagi szegénység minden ismert forrását lefedjék, a társadalomismeretünkben szükségképpen lesznek hiányosságok, és szükségképpen változik maga a társadalmi valóság. Közismert, hogy nem mindenki kapja meg azt a juttatást, melyre jogosult: vagy mert nem tud róla, vagy mert időt és erőfeszítést igényel a kérelmek feldolgozása, vagy mert a kérvényezéshez stigma tapad. És megfordítva, minthogy az ellenőrzés szükségképpen tökéletlen, vannak kérvényezők, akik csalárd úton vagy tévedésből jutnak juttatáshoz. Ugyanakkor az adminisztráció, az ellenőrzés, a pereskedés miatt az egy kérvényezőre eső költség annyival meghaladhatja a könnyen automatizálható, rutinszerű transzferek költségét, hogy a BJ olcsóbb lehet, mint a neoliberális megoldás, még akkor is, ha nemcsak azokra terjesztjük ki, akik ma a rászorultság alapján részesülnek benne, hanem a teljes lakosságra. A munkavállalási hajlandóság vizsgálata az állítólagos „lógósok” és „potyázók” kiszűrésére csak fokozza a bürokratikus gyámkodás költségeit, arról nem is beszélve, hogy sérti azoknak az embereknek a méltóságát és szabadságát, akiket amúgyis sújt a betegség, a rokkantság, a munkanélküliség.

Leküzdhetetlen technikai problémák is fölmerülnek az úgynevezett „megvonási szint” vagy implicit marginális adókulcs meghatározása körül: ez az a jövedelemszint, amelyen a juttatás elkezdi csökkenni, ha az egyéb forrásból származó jövedelem nő. A magas marginális adókulcs a kérvényezőt a szegénységi csapdába zárhatja, és függőségi kultúrát alakíthat ki. Ha a munkanélküliek és a gyengén fizetett munkások ösztönzése érdekében a marginális adókulcsot csökkentik, a juttatást „szükségtelenül” kiterjesztik sok olyan kérvényezőre is, akik a szegénységi küszöb fölött helyezkednek el, hacsak nem visszahajló az adógörbe, vagyis a szegénységi küszöb alattiak marginális adókulcsa magasabb, mint a szegénységi küszöb fölöttieké.

A rászorultság vizsgálata ugyanakkor jótékony megkönnyebbülést szerez a társadalombiztosítási költségek korában tartására törekvő kormányoknak. *Per definitionem* olcsóbb, mint a minimáljövedelem garantálásának bármely más módszere, és ezért kevésbé veszi igénybe az adófizetők nagylelkűségét. Nem az számít azonban, hogy az állam mennyit fizet ki, hanem hogy a közönség mit kap a pénzéért. A neoliberálisok szemében a társadalmi transzferek egyedüli célja az anyagi gondok enyhítése. Mindenki, aki ezen az állásponton van, a BJ-t szükségképpen költséges extravaganciának tekinti, különösen ha szemet huny a rászorultság vizsgálata közben felmerülő problémák előtt. Többletköltsége a rászorultsági alapon nyújtott szociális támogatás költségéhez képest a neoliberális számára az adófizetőt sújtó „holt tehernek” tűnik. A liberálszocialisták másképp gondolkodnak. Az ő szemükben a BJ-re fordított kiadások hasonlóak a polgári és politikai jogok védelmének jogi és egyéb költségeihez. A szociális állampolgárság ugyanúgy nem „szabad jószág”, mint a demokrácia, a közegészségügy vagy a tiszta levegő, és akik hasznot húznak belőle, azoknak fizetniük kell a fenntartásáért. Ezért a BJ támogatónak nem kell mentegetőznie e megoldás „magas” adóigénye miatt, bár egy olyan társadalomban, amelyben a neoliberalizmus egyeduralgoló, nem lesz könnyű meggyőzniük polgártársaikat, hogy ezt az árat érdemes megfizetni.

Transzformációs hatások

Tárgyalásmódom mindeddig teljesen statikus volt. A különböző lehetőségeket azon feltevés mellett hasonlítottam össze, hogy a társadalmi fejlődés menete és a gazdaság teljesítménye adva van. A valóságban pusztán az történt, hogy rögzítettem minden tényezőt, amely hatással van a – mondjuk a GDP-vel mért – társadalmi termék nagyságára vagy növekedési ütemére, mert fly módon elgondolkodhattunk a különféle elosztási variánsok pénzben kifejezhető költségén. Bizonyos esetekben ez elfogadható eljárás: például amikor a munka és jövedelem közti kapcsolat alapvetően adott és csak az adókulcsokban, a transzferek mértékében, az adminisztratív szabályozókban bekövetkező marginális módosítások hatását vizsgáljuk. De teljességgel elfogadhatatlanná válik, amikor azt tervezzük, hogy a meglévő állapotokkal gyökeresen szakítunk.

Mint láttuk, a BJ átalakítja az emberek munkaerőpiaci választási lehetőségeit, aminek komoly gazdasági és társadalmi következményei lehetnek. Senki sem tudja, hogyan osztják majd be az emberek energiájukat, képességeiket, idejüket, ha az alapvető létfenntartási költségeiket feltétel nélkül garantálják nekik. Nyilvánvaló, hogy sok múlik az állami politika természetén, ami mindig kölcsönhatásban

van a személyes választásokkal. Túlzott naivitás lenne azonban azt hinni, hogy a BJ bevezetése nem befolyásolja a munkavállalási hajlandóságot, a munkaidő hosszát és megoszlását, a nemek közötti munkamegosztást és a társadalmi újratermelés egyéb vonatkozásait.

Maguk a BJ ajánlói gyakran nem veszik komolyan ezt a problémát. Egy félreértett „realizmus” szellemében a BJ jövőbeli költségét a jelenlegi GDP százalékában határozzák meg, és megérzések alapján próbálják eldönteni, hogy az így adódó „adóteher” társadalmilag elfogadható-e. A meghatározatlan jövőbe vetítve ki azt, amit Galbraith az „elégedettség kultúrájának” nevez, és félve attól, hogy az adófizetők fellázadnának egy olyan javaslat ellen, amely nyilvánvalóan ellenkezik a „józan ésszel”, általában komolyabb elemzés nélkül arra a következtetésre jutnak, hogy a „teljes” bázisjövdelem elérhetetlen.⁷

Természetesen amíg a bázisjövdelem kapitalizmusát ki nem próbálják a gyakorlatban, csak találgatni tudjuk a dinamikáját. Ugyanez volt a helyzet a tömegdemokráciával a választójog kiterjesztése előtt. De ennek a találgatásnak nem kell parttalannak lennie. Viszont elkerülhetetlen egy olyan helyzetben, amikor nincs értelme azt felételezni, hogy a jövő ugyanolyan lesz, mint a múlt volt. Őszintén szólva az indokolt feltételezések is könnyen fordulhatnak vágyálmokba. De a vágyak és lehetőségek összekeverésének kockázatát szembe kell állítani annak kockázatával, amikor azt feltételezzük, hogy a dolgok úgy kell hogy maradjanak, ahogy vannak. A társadalmilag lehetséges dolgok hatáiraival kapcsolatos elképzelések maguk is közrejátszanak az események alakulásában, függetlenül attól, hogy megalapozottak-e vagy sem.

Tökéletesen elképzelhető, hogy a BJ hatására nagy tömegek fognak kivonulni a munkaerőpiacról, és ez gazdasági összeomláshoz vezet. Ám egyáltalán nem kézenfekvő, hogy ennek így kell lennie, és könnyen felvázolhatók olyan forgatókönyvek, amelyekben a gazdasági helyzet javul. Például ha a munkások alapvető jövdelembiztonságot élveznek, kevésbé görcsösen ragaszkodnak a piaci verseny által fenyegetett állásukhoz, könnyebben elfogadják a technológiai váltást, az ipari szerkezet átalakítását. Általánosabban: ha a szociális polgárság étosza gyökeret ver, az emberek kevésbé hajlamosak szűk, ágazati értelemben fel fogni érdekeiket, és annál fogékonyabbak lesznek egy szélesebb morális közösség igényeire, ideértve polgártársaikat, az emberiséget, sőt más élőlényeket is, egész közös bolygónkat.

Még ha a „teljes” bázisjövdelem kizárt is, korlátozott változata megvalósítható lehet. A BJ kétféle értelemben lehet „részleges”: lehet mindenkire kiterjedő, de mértéke a (szükségletekhez igazított) létfenntartási szint alatti; vagy lehet a mértéke már kezdettől fogva „teljes”, de folyósítása egy kitüntetett társadalmi csoportra korlátozott. Nyilvánvaló, hogy a részleges BJ-t ki kell egészíteni egy vagy több, rászorultsági alapon folyósított transzferrel. A régi rendszernek ezek a maradványai csak akkor számolhatók fel, ha a nagyközönség már kész elfogadni a BJ jelentősebb szerepét, vagy pedig az egy főre eső GDP már nagyobb.

Botorság lenne azonban azt várni, hogy a gazdasági növekedés önmagában megkönnyítheti a „teljes” bázisjövdelemre való átmenetet. Kulturális értelemben a szegénység bármely értelmes meghatározása relatív. Ezért a BJ mértéke az egy főre eső GDP-vel arányosan nő. Ebből azonban az következik, hogy a „teljes” BJ soha nem lesz életképes, hacsak meg nem változik az adófizetők kollektív hajlandó-

sága a „terhek” vállalására. Ezért az, hogy a társadalom milyen mértékben halad előre a jóléti kapitalizmustól a bázisjövdelem kapitalizmusához vezető úton és azon túl, sokkal kevésbé múlik a gazdasági növekedés ütemén, mint a társadalmi viszonyok állapotán.

A köz világa

A szociálpolitika egyfelől társadalmi szolgáltatásokat nyújt (vagy tesz megvásárolhatóvá), másfelől pedig társadalmi transzfereket finanszíroz és bonyolít le. Most nem kell megvitatnunk a közjavak általános szerepét az emberi szükségletek kielégítésében. Arról sem itt kell gondolkodnunk, vajon az államnak magának kellene-e kínálnia ezeket a javakat, vagy csak fizetni kellene azért, hogy kvázi-piaci alapon nem állami szervezetek kínálják őket. Ide vág azonban, hogy mindezek a kérdések hogyan hatnak a szociális állampolgársággal és a bázisjövdelemmel kapcsolatos vitákra.

Minél inkább piaci áruk megvásárlásával, nem pedig ingyen rendelkezésre bocsátott közjavakkal elégtük ki az emberi szükségleteket, annál több készpénzre van szükség egy adott létfenntartási szint eléréséhez. Viszont minden más vonatkozásban azt lehet mondani, hogy a közjavak „megfelelő” mértékére és jellegére vonatkozó nézetek logikailag függetlenek a társadalmi transzferrendszerekkel kapcsolatos nézetektől. Valaki, aki a szabadság, a hatékonyság vagy mindkettő védelmében a gazdasági élet lehető legátfogóbb piacosítását támogatja, az még – anélkül, hogy ellentmondásba keveredne – híve lehet a bázisjövdelemnek, akár a fent említett okokból akár mert azt gondolja, hogy a piacgazdaság a bázisjövdelemmel éri el a legmegfelelőbb kompromisszumot hatékonyság és egyenlőség között.

Egy mélyebb szinten azonban feszültség áll fenn a szociális állampolgárság és a piac között. Egy olyan államban, amely tiszteletben tartja az emberek erkölcsi egyenlőségét, a szociális állampolgárság logikája egalitárius, míg a piacok eredendő tendenciája, hogy a társadalmi körülményekben különbségeket hoznak létre vagy tartósítanak. És miközben az emberekkel kapcsolatos bánásmódban és a javadalomban bizonyos egyenlőtlenségek indokolhatók az azzal a célszerűségi megfontolással, hogy ily módon lehet a legjobban előmozdítani a mindenki által támogatott célokat, más egyenlőtlenségek gyökere azokban a hierarchiákban keresendő, melyek az egész társadalmi élet felépítését és hangnemtől rontják.

A „javak” és a „károk” (illetve megszerzésük vagy elkerülésük eszközei) még egy ideális piacgazdaságban is az örökség, az életkor, a képességek, a szakképzettség, a preferenciák, az erőfeszítés és a szerencse arányában oszlanak meg. Ezért mindig jut szerep a szociálpolitikának az öröklött vagy szerzett személyes fogyatékoságok vagy a balszerencse ellensúlyozásában. De ezek a körülmények többé-kevésbé véletlenszerűen merülnek fel, ezért nincs vagy alig van szükség szervezett központi erőre a strukturális előjogok, az intézményi részrehajlás, a részérdek kiegészítésére. Ám minden létező piacgazdaságot – változó mértékben persze – mély és tartós nemi, osztály-, faji és etnikai megosztottság jellemez. E megosztottság gyökerei esetenként a kapitalizmust és a piac elterjedését megelőző időkbe nyúlnak vissza – a nemek esetében évezredekre. Ettől még ugyanúgy torzítják a jövdelem, a munka, a hatalom elosztását. És tipikus esetben – bár nem mindig – ugyanezek a

megosztottságok határozzák meg a társadalom alapvető elosztási konfliktusait.

Ha – mint az általános választójogot megelőzően valamennyi államban – az állampolgárság maga is privilegizált állapot, az csak megerősíti az egyéb társadalmi megosztottságok egyenlőtlenséget okozó hatásait. De ahol az állampolgárság mindenre egyformán érvényes jogokat és kötelezettségeket tartalmaz, ott elvileg korrigálhatja a társadalmi szerkezet „spontán” részrehajlását. Ahhoz azonban, hogy ez a lehetőség valóra váljék, az állampolgárnak aktív szerepet kell játszania a közügyekben: az állampolgárság nem lehet csupán a létfenntartási eszközök passzív befogadásának a joga.

Az aktív, szociális állampolgárság azon irányzata, amely a teljes piacostást vegyíti a „teljes” bázisjövédellel, egyáltalán nem tűnik ígéretesnek. Először is a pénz önmagában nem képes korrigálni a szerkezeti hátrányokat. De ami ennél fontosabb, ha a közszolgáltatásokat privatizálják és a szociálpolitika szerepe a vásárlóerő újraelosztására korlátozódik, az emberek – túl a juttatások kedvezményezettjeként és adófizetőként élvezett tisztán pénzügyi jogokon és felelősségen – csak piaci szereplőként kerülnek kapcsolatba egymással: vagyis mint kereskedők, vásárlók, szállítók, fogyasztók, munkáltatók, munkavállalók stb.

Mármost, mint Adam

Smith kimutatta, az önérdék – pontosabban a *kereskedelmi* önérdék – követése hathatós eszköze az anyagi fejlődésnek. Ám kevésbé alkalmas a társadalmi igazságosság előmozdítására. Egy átfogóan kommercializálódott társadalomban az emberek soha nem szembesülnek azzal a kötelezettséggel, hogy felülemelkedjenek saját részérdekeiken, és a társadalomnak nem áll rendelkezésére semmilyen eszköz, hogy megoldhassa újra meg újra felmerülő konfliktusait akörül, hogy ki mit kapjon, ki mit csináljon, ki miről döntsön. Ezeket az alapvető elosztási kérdéseket minden társadalomnak meg kell válaszolnia, és ezek a társadalmi konfliktusok elsődleges forrásai. A piaci erők csak a formáját változtatják meg az elosztási konfliktusnak, de aligha küszöbölik ki.

Valóban, a kapitalista áruterelés előrehaladása kétségtelenül felerősítette a részérdekek harcát azzal, hogy megkérdőjelezte az olyan társadalmi egyenlőtlenségek legitimitását, amelyeket korábban, organikus társadalmakban vita nélkül elfogadtak. Ez önmagában felszabadító hatással járt. A társadalmi igazságosságról alkotott prekapitalista nézetek partikularisták voltak, nem egyetemesek; továbbá közösségiek, nem pedig liberálisak; hierarchikusak és nem egalitáriusak; tradicionálisak, nem racionálisak. Ám azóta, hogy eloldottak minden közösségi és hagyományos köteleket, a piaci erők lettek minden társadalmi igazságosság egyedi zálogai. Az eredmény az elosztási anarchia.

Az *állampolgári jövédellel* valószerűleg szépen ki tudna bontakozni az állam és a civil társadalom aktív partnerségére épülő erős és terjeszkedő közéleti szektor mellett. Hogy beláthassuk, miért, tekintsük az ÁJ finanszírozását. Elvben meg lehet adózni az egyének jövedelmét, kiadásait és vagyonát; a vállalatok profitját, forgalmát, bérköltségeit; vagy mindezek valamilyen kombinációját. Ám az adóalap megválasztásán nemcsak az múlik, hogy bevételeinkből fedezni tudjuk-e a kiadásainkat: valószerűleg mély-

rehatóan befolyásolja azt is, hogy az emberek miképpen érzékelik és valósítják meg érdekeiket. A fenti érvek azt sugallják, hogy az a jó adózási-újraelosztási rendszer, amely előmozdítja az állampolgár aktivitását és a gazdasági demokráciát, amely fokozza a társadalom képességét az elosztásbeli konfliktusok megoldására anélkül, hogy nyers erőszakhoz vagy a piac személytelen fegyelmező erejéhez kellene fordulnia.

Mindkét körülmény azt indokolja, hogy az adókat és a transzfereket kapcsoljuk össze, és a szociálpolitikát osszuk két különálló ágra: arra, amelyik a társadalmi transzferekkel foglalkozik, és arra, amelyik a társadalmi szolgáltatásokkal. Ez azt jelenti, hogy a „teljes” bázisjövédellel kell elérnünk, vagy afelé kell elmozdulnunk; fel kell számolnunk minden más társadalmi transzfert, mind a közvetleneket, mind a közvetetteket; és a szükséges állami jövédellel kizárólag egy alacsony küszöb fölött minden személyi és tőkejövédellel kivett, pántlikázott adóból kell előteremteni.

Egy ilyen rendszernek öt fontos előnye van. Először is egyszerű, ezért olcsó a megvalósítása. A társadalombiztosításban leéptések válhatnak szükségessé, de az így felszabaduló munkaerő átcsoportosítható az adóhatósághoz, és betanítható az adócsalás elleni küzdelemre. Másodszor: áttekinthető. Amikor az emberek a jövédellemadójukat fizetik, pontosan tudják, hogy mire fizetnek; mennyiből kell egy más jövédellel nem rendelkező egyének megélnie; és hogy ők maguk hol helyezkednek el ehhez a viszonyítási ponthoz képest. Harmadszor: az elosztás kérdései állandó témái lesznek a politikai vitáknak, kezdve (de nem végezve) a szegénység elleni harccal. Továbbá, minthogy támogatási és adókérdésekben mindenki közvetlenül érdekelt, az effajta közösségi választás olyan keretet kínál, amelyben az emberek ezekről a kérdésekről kevésbé partikuláris, ugyanakkor felelős módon gondolkodhatnak el, bár botorság lenne azt várni, hogy az altruizmus és a közösségi szellem megszállottjai fognak így ki-termelődni. Negyedszer: a rendszerbe bele van programozva a költségvetési fegyelem, miután a transzferek értékének növekedése függvénye az adózható jövédellel növekedésének. Ezért a társadalmi transzferek és a magánjövédellel viszonyában megvalósítandó módosításokat *ex ante* meg kell tervezni és *ex post* figyelemmel kell kísérni, hogy kiderüljön, milyen hatással vannak a gazdaságra. Ezt a tevékenységet össze kell hangolni az általános gazdaságpolitikával. És íme az ötödik pont: a gazdaságirányítás kényszerei a bázisjövédellel kapitalizmusában megteremtik a gazdasági demokrácia szélesítésének és mélyítésének lehetőségét.

A BJ módosítja a fizetett munka és az egyéb tevékenységek közötti választást. A döntő gazdasági kérdés ezért az, hogy mi történik a munkaerőkínálattal. Más szóval: mire használják az emberek újonnan lelt szabadságukat annak eldöntésében, hogy részt vegyenek-e a munkaerőpiacon, és milyen minőségben, mennyi ideig, milyen időpontban és milyen feltételek mellett. Olyan szabályozási keretet kell megalkotni, amely a szociális állampolgárságot a gazdasági jólét veszélyeztetése nélkül garantálja.

Arra kevés a remény, hogy ezt a célt úgy érjük el, hogy a kormány távirányítással vezérli a gazdaságot, pusztán az adózási-újraelosztási rendszer paramétereit szabva meg, s

közben a civil társadalom magán szereplőire bízza, miként is boldogulnak. Egy olyan kormány, amely megtartja a három lépés távolságot a társadalom többi szereplőjétől, legfeljebb manipulálni képes azok magatartását bírságok és jutalmak kilátásba helyezésével. Nincsenek közvetlen eszközei arra, hogy tudásukat, felelősségvállalásukat a gazdaságpolitika szolgálatába állítsa, vagy hogy meggyőzze őket arról, tegyék félre részérdekeiket.

A gyakorlatban természetesen nincs éles választóvonal a gazdaságpolitika kialakítói és elszevendői között. A kormányok általában megpróbálják kitalálni a döntéseik által érintettek reakcióit, és összhangot teremteni ezek és a hatalom legfőbb birtokosainak érdekei között; a szervezett részérdekek általában bebocsátást nyernek a hatalom folyosóira. Ám egy pragmatikus politikai vita nem azonos a társadalmi dialógus és a gazdasági demokrácia melletti elkötelezettséggel. A „*bázisjövedelem demokráciájában*” a kormány tudatosan és rendszeresen nyilvános vitát nyit az adózási-újraelosztási politikáról, és részvételre kéri minden részérdek képviselőjét a megoldási lehetőségek feltárásában, következményeinek kiderítésében, továbbá érveket vár tőlük, hogy miért az egyik lehetőséget válasszák és ne a másikat.

A részérdekek és ellenérdekek nem fognak eltűnni, de ez nem is lenne kívánatos. Az új rendszer azonban arra kényszeríti az érdekcsoportokat, hogy igényeiket olyan formában fogalmazzák és indokolják meg, amely figyelembe veszi az emberek állampolgári érdekközösségét. És megfordítva: a gazdaságpolitika folyamata élesebben körvonalazódik, ha az állampolgárok valódi döntéseket hozhatnak közös jövőjükéről, mégpedig hosszú távon, megfelelő súlyt helyezve a társadalmi igazságosságra, a gazdasági növekedésre és a környezeti hatásokra.

A társadalmi fejlődés menetét egy bázisjövedelemre épülő demokráciában aligha lehet előre megjósolni. A hátrányos helyzetű csoportoknak továbbra is meg kell küzdeniük a domináns érdekekkel és a kulturális tehetetlenséggel. És amíg nem bizonyosodik be, hogy a BJ életrevaló javaslat, az átmenet politikai gazdaságtana szükségképpen a monetarizált gazdaságra és a hagyományos érdekkonfliktusokra összpontosít majd: tőke és munka, állásban lévőök és munkanélküliek, adófizetők és segélyezettek konfliktusára.

Kilátások és stratégia

Ahhoz, hogy a bázisjövedelem több legyen utópikus álomnál, milliók meggyőződése kell, hogy ez erkölcsileg indokolt, gazdaságilag életképes és politikailag megvalósítható. Ezek elvileg különböző kérdések, de a gyakorlatban nagy valószínűséggel összekapcsolódnak. A pártok és a szavazók nemigen fogják a BJ-t támogatni, ha azt gondolják, hogy kárt okoz a gazdaságnak; a gazdaság pedig *kárát látja*, ha a BJ széles körben vallott értékekkel és hitekkel kerül szembe.

Képzelnék el például, hogy a BJ-t bevezetik, hiába a biztonságos, jól fizető állásokban lévő ellenkezése. Ez természetesen nem túl valószínű, de a feltevés alkalmas rá, hogy bizonyos problémákat megilágítsunk. Akik e jövedelemben nem részesülnek, panaszkodhatnak, hogy a BJ fenntartásához szükséges adókulcs túlságosan magas; de ellenezhetik a bázisjövedelem elvi okokból is, mint valamit, ami veszélyezteti a munkaerőpiacot. Hajlamaiktól és lehetőségeiktől függően visszavághatnak azzal, hogy rövidebb munkaidőben, kisebb erőfeszítéssel dolgoznak, hogy nyomást

gyakorolnak munkáltatóikra a bruttó bérek emelése érdekében, hogy adót csalnak, esetleg a munkáltatóval együttműködve teszik ezt. Választóként olyan politikai pártokat támogatnak, amelyek az adóterhek csökkentését, esetleg a régi rendszer visszaállítását ígérik.

Hasonló megfontolásból, ha az emberek többsége megvan győződve arról, hogy a BJ igazságos, semmi ok nincsen rá, hogy az új rendszer bajba jusson. Ellentétben Rawls híres gondolat kísérletének képzeletbeli alanyaival, akiket megfosztanak társadalmi önazonosságuktól, és arra kéri fel őket, hogy a „tudatlanság fátyla mögött” válasszanak az egymásnak ellentmondó elosztási normák között, a létező liberális demokráciák polgárai nem valószínű, hogy meg tudnának egyezni a társadalmi igazságosságnak akár az elveiben, akár ezek megvalósításának legcélszerűbb módjában. Mindazonáltal lehetséges, hogy meg lehet győzni a „jó életre” különböző nézeteket valló, különböző érdekektől vezérelt, az igazságos társadalmat különbözőképpen elképzelő embereket arról, hogy az *állampolgári jövedelem* alapja lehet egy új társadalmi rendnek. Hasonló szövetségek már létre a múltban, és a szociális állampolgárságra irányuló modern mozgalom hivatkozhat olyan értekekre, amelyek a politikai gondolat liberális és szocialista hagyományában egyaránt megtalálhatók.

Sokatmondó analógia, amelyre már hivatkoztunk: a társadalombiztosítás fejlődése. Még ha a választópolgárok és a kormányok felkarolják is az *állampolgári jövedelem* elvét, a „teljes” bázisjövedelem az út még évtizedeket vehet igénybe, mint ahogy a tizenkilencedik század végétől a huszadik század közepéig hatvan-hetven évre volt szüksége a fejlett kapitalista államoknak, hogy kifejlesszék átfogó társadalombiztosítási rendszereiket, amelyek magukba foglalnak minden (teljes munkaidős) foglalkoztatottat és azok eltartottjait, biztosítva őket a gazdasági szükség főbb kockázata ellen. És még ezekben az országokban is csak a hetvenes évekre valósult meg a nők egyenjogúsága, az, hogy a férfiakéval azonos befizetésért azonos juttatásban részesüljenek. A társadalombiztosítás elvét különböző társadalmi erők különböző politikai megfontolásokból támogatták. Minden stádiumban koalíciókat kellett alkotni az új társadalombiztosítási megoldások érvényesítésére és kiterjesztésére, és ezeknek a koalícióknak a társadalmi összetétele és politikai jellege határozta meg az egyes államok jóléti rendszereit.⁸

Fontos stratégiai tanulságok vonhatók le a keynesiánus szociáldemokrácia korszakából. Egyetlen kormány sem próbálkozhat meg a bázisjövedelemre való áttéréssel olyan széles társadalmi szövetség és pártközi egyezség nélkül, amely a negyvenes évek végén az állam újjáépítését lehetővé tette. És ami érvényes a radikális reform megvalósítására, az érvényes annak előzményeire is. Angliában a két háború között például a rituális pártközi konfliktusok sokkal kevésbé voltak fontosak, mint a gazdasági radikálisok és gazdasági konzervatívok között a munkanélküliségi politikáról folytatott vita, amely átmettette a párthatárokat. A radikális tábortábor olyan személyek tartoztak, mint Keynes, Lloyd George, Bevin, MacMillan és Mosley. Ellenfeleik között megtaláljuk MacDonaldot, és Snowdent, valamint Baldwint és Chamberlaint. A radikálisoknak különféle programjaik voltak a

recesszió kezelésére, és sok másban is különböztek egymástól. De mélyebb szinten volt egy közös céljuk: véget vetni a *laissez-faire* korszaknak, és megteremteni a teljes foglalkoztatást. Érdemes visszaemlékezni rá, hogy a harmincas években a gazdasági konzervatívok voltak túlsúlyban: a radikálisok ideje csak a háború kitörésével jött el, amikor a katonai vereség veszélye és a szocialista forradalom fenyegetése kikényszerítette a reformot.

Nem valószínű, hogy az állampolgári jövedelemnek valami hasonló vészhelyzet a segítségére sietne. Az ÁJ tervezetnek mindazonáltal van bizonyos morális ereje. Nevezetesen két olyan alapértéket foglal magában, amelyet a liberálisok és a szocialisták egyaránt vallanak: a személyes autonómia eszméjét és az emberek erkölcsi egyenlőségét. Liberálisok és szocialisták továbbra sem értenek egyet abban, hogy a társadalmi igazságosság eszméje koherens-e, mit is jelent egyáltalán, és hogyan érvényesíthető, de egyetértenek abban, hogy a személyes autonómia a teljes emberi élet próbaköve. Mindkét csoport állítja, hogy az a legjobb életforma, amikor az emberek maguk gondolkoznak a saját dolgaikról, választanak, döntéseket hoznak, és életüket alapvető értékekkel és meggyőződésükkel összhangban alakítják.

Mindkét tradíciónak megvan a maga véleménye arról, hogyan tudja ezt az ideált a legjobban megközelíteni. A liberálisok az állampolgári és a politikai jogok fontosságát hangsúlyozták, és hevesen tagadták, hogy a szabadság és az autonómia pusztán formális feltételek, ha az emberek nem jutnak hozzá egy sor társadalmi készséghez, lehetőséghez, hatalomhoz. A szocialisták a maguk részéről igyekeztek lekiicsinyelni az alkotmányos megoldások és a törvény uralmának jelentőségét. Egyik álláspont sem helyes, de ez nem szabad, hogy elhomályosítsa a közös mögöttes értékeket.

Az egyenlőség eszméjét hasonlóképpen vitatták. Alkalmazását a liberálisok a polgári és politikai jogok területére akarták korlátozni, a szocialisták egy erősebb, szociális értelmezésre törekedtek. A két hagyomány mégis egyetért abban, hogy eredendően senkinek az élete nem értékesebb a másénál. Ebből az elvből következik, hogy bármi teszi is az életet élni érdemessé, és bármit szeretnek is az emberek birtokolni vagy tenni, egyetlen egyén vagy csoport sem élvezhet elosztásbeli előnyt pusztán társadalmi identitása okán. Semmi nem indokolja hogy egy férfi, egy fehér, egy nemesi származású, egy szerb, egy keresztény stb. egyéb ok híján több társadalmi „jót” élvezetére (és kevesebb társadalmi „rossz” elviselésére) legyen jogosult. A kiindulás az, hogy a „jót” és a „rosszat” egyenletesen kell elosztani, és a

normától való eltéréseket a mérvadó erkölcsi közösség minden tagjára kiterjeszhető formában kell indokolni.

A gyakorlatban az, hogy milyen széles támogatást sikerül szerezni az ÁJ-nek, függ attól, hogy milyen ügyesen, milyen érzékkel vezetik be az elképzelést a politikai folyamatba. Nyilvánvaló, hogy mivel az ÁJ ugrás a sötétbe, bevezetésére fokozatosan kell sort keríteni. Mint korábban láttuk, az átmenet kétféle formát ölthet: alacsony induló mértéket alkalmazó, de mindenre kiterjedő, vagy kezdetből bőkezű juttatás, de kedvezményezettjeinek köre csak fokozatosan bővül. Az első stratégia, melynek az irodalom is nagyobb figyelmet szentelt, nyilvánvaló szimbolikus előnyökkel rendelkezik, ám hátránya, hogy könnyen megrekedhet. Ha az induló szint túl alacsony, senki sem észleli a különbséget, és az ÁJ koncepciójának progresszív lehetőségei rejtve maradhatnak. A másodikként említett stratégia megoszthatja a társadalmat, viszont nagyobb teret enged a kreatív politikai beavatkozásnak.

Bevezethető az ÁJ például mint egyfajta „ifjúsági New Deal”. Hogy el lehessen kerülni az „engedéllyel élőködők” elleni szenzációhajásztámadásokat, célszerű megtartani a munkavállalási hajlandóság vizsgálatának valamely enyhébb formáját. Ki lehet kötni például, hogy tizenhat év felett és mondjuk huszonöt alatt mindenki jogosult ÁJ-re, aki „társadalmilag aktív”: tehát fizető vagy önkéntes munkát végez, vagy gyereket nevel, vagy oktatásban-szakképzésben vesz részt. Minél szélesebb az elfogadott tevékenységek köre, annál közelebb kerül a program a feltétel nélkülihez. Egy ilyenfajta program összhangban van a munkaerővel: összekapcsolja a szociálpolitikát a gazdasági fejlődéssel és a személyes kibontakozással; és a társadalom legenergikusabb, egyben azonban legelidegenedtebb rétegét kötelezi el életre szólóan a szociális jogok kibővítésére és elmélyítésére.

Az ÁJ nem orvosol mindent. A munkanélküliség, szegénység, társadalmi kirekesztettség, társadalmi dezintegráció sokoldalú, sőt nemzetközileg koordinált megközelítést igényel. De helyes kezelés esetén az ÁJ középponti elemévé válhat a jóléti állam dinamikus, felszabadító utódának. Rövidebb távon pedig az az erőfeszítés, melyet az elképzelésnek a politikai fősodorba való beillesztése igényel, bőségesen megtérül azáltal, hogy segít meghíúsítani a neoliberais terveket, hogy növeli kritikusaik ellenálló-képességét és optimizmusát.

FORDÍTOTTA VARGA TIBOR

J E G Y Z E T E K

1. A Borrie Bizottság *Társadalmi igazságosság: a nemzeti megújulás stratégiái* című jelentése a két vízió elemeit kombinálja: a selektivitást és a szociális állampolgárságot, az önszegélyezést és a kollektív cselekvést, a piac szabadságát és a szolidaritást, a versenyképességet és a teljes foglalkoztatást. Célként a jóléti kapitalizmus skandináv modellje lebeg előtte, melyet megpáztott, de nem semmisített meg a kilencvenes évek elejének válsága. Ha e programot gazdaságpolitikai ajánlásainak gyengesége ellenére komolyan vesszük, kiterjedhet a társadalmi lehetőségek horizontja és látókörünkbe kerülhet az állampolgári jövedelem.

2. Az állampolgári jövedelem melletti erkölcsi érveket átfogóan tárgyalja P. Van Parijs (szerk.): *Arguing for Basic Income*, Verso, London, 1992.

3. J. Steiner „Három igazságos adó” című cikkében (in: *Arguing for Basic Income*) azt állítja, hogy amennyiben a genetikai adottságok képességbeli különbségeket hoznak létre, ami a javadalmaság különbségében is megnyilvánul, az a magántulajdon harmadik, elidegeníthetetlen, de jogosan adózott formájaként is felfogható. Lesszámítva egy „génekre kivetett adó” megvalósításának hatalmas elvi és számfőtábségi problémáit, hogy az általa kelthető politikai viharokról ne is beszéljünk,

nem világos, hogy joga lenne-e az államnak a melankolikusok kompenzálása érdekében megadóztatni azokat, akiket a természet jó kedéllyel áldott meg. Ezt nem csak viccből mondom. A tréfa rávilágít az elosztásbeli igazságosság gyakorlatba való átültetésének problémáira. Amikor a társadalmi előnyök és hátrányok újraelosztásáról beszélünk, mit is akarunk tulajdonképpen újraelosztani? Mivel ezt a kérdést nyitva akarom hagyni, ezért használok a „társadalmi előnyök és hátrányok” semleges kifejezését.

4. Bertrand Russell: *Roads to Freedom*, London, 1918; G. D. H. Cole: *The Principles of Economic Planning*, London, 1935; Oskar Lange: *The Economic Theory of Socialism*, Minneapolis, 1938. Az állampolgári jövedelem ezen és más történelmi előzményeinek érdekes leírását adja W. van Trier három publikációja: *Who Framed Social Dividend? A Tale of the Unexpected*, Universitaire Faculteten St. Ignatius, Report 89/23, Antwer-

pen 1989; „*State Bonus*” or *Basic Income in the Age of Reconstruction*, Report 91/160, 1991; és *James Meade and his „Social Dividends”*, Report 93/288, 1993.

5. J. E. Meade: *Agathotopia*, Aberdeen, 1989.
6. G. Esping-Andersen: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, 1990.
7. H. Parker: *Instead of the Dole*, London, 1989 című könyve az átmenet problémájának bevezető tárgyalását nyújtja, de bár gondosan ügyel rá, hogy javaslataihoz költségkalkulációt is mellékeljen, nem tesz rendszeres kísérletet arra, hogy elemezze a szociálpolitika és a gazdasági teljesítmény közti kölcsönhatásokat.
8. A társadalombiztosítás fejlődésének jó történelmi elemzését adja A. de Swaan: *In Care of the State*, Cambridge, 1988; és C. Pierson: *Beyond the Welfare State*, Cambridge, 1991.

Ha Ön mindig tevékeny, máától dolgozhat serényen, mobil számítógépen,
akár repülőgépen, akár utcán, téren, árnyas széken, HÉV-en, égen,
réten, stégen, vagy éppen a jégen télen: bárhol

PORTOCOM

MOBIL SZÁMÍTÓGÉPEN

Nagyteljesítményű notebookok igényei szerinti összeállításban, ügyfélszolgálati tanácsadással, kiegészítők széles választékával, választható, 1-3 éves garanciával, lízingsel, saját szervizzel, és sok más, biztonságot nyújtó kereskedelmi szolgáltatással.

MMX 200-as
PROCESSZORRAL IS!

PORTOCOM RT.
A NOTEBOOK SPECIALISTA

Budapest XI., Ballagi Mór u. 14. Tel.: 203-9269 203-9276 203-9277 <http://www.portocom.hu>

Kukorelly Endre

H.Ö.L.D.E.R.L.I.N.

(1)

Brot und Wein

*De mégis hazafelé: mert hazafelé menet
nem szoktam észrevenni semmit.*

Rings um ruhet die Stadt

*Semmiféle zajt, és a zajban
hirtelen támadó csend-
üregeket se, mert csak az
erős, még oda nem tartozó
változásokat veszem észre.*

*A templom lépcsőjén megy fölfelé a
lehető leghalásabban egy
piros kalapos öregasszony.*

Milyen meleg van. Ezt észreveszem.

*Fűtik a várost? Ezek
most a rendőrség, vagy nem?*

*Ide meg kiragasztottak
egy csomó plakátot az operaház
programjával. Hogy mi zárt be,
miket nyitottak, és hogy
miről gondoskodnak, azt nem.*

(2)

*Tegnap, elalvás előtt, ahogy
becsuktam a szemem, egy rá-
erősen zötyögő hintót láttam,
körülbelül úgy, abban a
magasságban, ahogy a hatvanas évek
kalandfilmjeiben fényképezték.**

*És olyasmi keserű
virágillatot éreztem, egy
sokféle-lila színű, sárga, bordó, a nevét
nem tudom, de
a pillangókhöz hasonló virág szagát,
mint gyerekkoromban, a kertben.*

*Vagy pedig
akkora már elaludtam? Ezek*

Oder es blickt auch gern ein treuer
Mann in die Nacht hin

az emlékezetben vannak, és
az emlékezet ugrádozik.
Külön az összes rész. Vagy
mégiscsak aludtam már.

(3)

Egy út. Saját
színyogok, csalán, gyökér,
saját bérelt parkoló. Park,
sétány, erdő, irtás, földút, emelkedő,
város, utcák, mező, ösvény,
tarló, csapás, jelek. Tábla,
fölfestés, feliratozás. Végig
az előszobán, ajtó, folyosó,
lépcsőház, kapubejárat, a leg-
szébb megfelelések, és nem
mindig ez a sorrend.
Leálló sáv. Egy autópályáról
kiállni. Még most
nem. Mindenkinek egy külön út.
Ez még nem,
majd csak a
következő, alig várt,
nem várt kijárat.

doch jeglichem auch ist eignes
beschieden, Dahin gehet und
kommt jeder

(4)

Nagyjából úgy lehet, hogy nem én
választok ki semmit. Ezt csak úgy mondom.
Barátok, haza, meg minden, és egy lányt sem, aki
tetszik nekem, ezeket legalábbis nem én
válogatom meg. Csak úgy mondom, zárójelben.
Hanem nagyjából úgy megy, hogy
ajánlatokat fogadok el, vagy esetleg
nem fogadom el,
és ez volna válogatás helyett.
Az isteneknek ilyen
kevés nyoma látszik. Kevés
jel, kevesebb, vagy legyen akkor már
egy sem, úgy, hogy kénytelen leszel
egyben, az egészre gyanakodni, vagy
reménykedni benne, attól függően, hogy
gyanakvó vagy reménykedő
szeretnél inkább maradni. Ez majd még
kiválasztásra vár. És ez lenne a választás.

es ertrug keiner das Leben allein

(5)

Nem azonnal, hanem már
 felébredéskor ébren vagyok.
 Ez a hozzászokástól van így. Ehhez
 szoktam hozzá,
 ez, egykor, egy,
 és az összes többi más erre a
 valamikori egyre alapul.
 Ez így fárasztó, és, mint minden
 elintézetlenség, riasztó is.
 Régóta nézni, hosszan
 az ébredézőt, ahogy
 lassú ráérősen elindul
 fölfelé egy lépcsőn.
 Kettesével veszi a fokokat. De csak
 mert ráér. Elég
 mulatságos, hogy ilyen nagyon.
 Ennyire nem ér rá senki. Ennyit már
 nem ér meg.

schon längst Eines und Alles
 genannt

(6)

Egy eső utáni szárazon maradt
 helyen. Legyen koranyár, kora nyári
 hétfő. Esett, most meg kisüt, de a fény
 nem ér el ide, sem a fény, sem víz, egy
 fényszál csak. Nagyjából tudom, hogy majd
 mihez kezdek. Hogy melyik hónap ez,
 és merre van hazafelé, az irányt
 nem téveszttem el. Ezt-azt milyen jól tudok.
 Ez egy új hely, és
 máris mennyi minden megy elég jól.
 Másokkal beszélni, más nyelv,
 egyszer például még le is fordítottam
 ugyanazt ugyanarra. Vagy majdnem ugyanazt,
 már elfelejtettem, hogy micsodát. Neki-
 dőlni egy fának, és elaludni. Ez
 biztos nem lesz. Ha nem írom le, elfelejtem,
 úgy szokott lenni, és nem védekezésből, hanem
 véletlenül. Nem védekezés. Szürkébb vers.

Warum zeichnet, wie sonst,
 die Stirne des Mannes
 ein Gott nicht

(7)

* Tegnap elalváskor, ahogy a szemem épp lecsukódott,
 egy ráérősen zötykölődő hintót
 láttam, az úton jött, de körülbelül úgy, ahogy egykor

wir kommen zu spät

fényképezték a hatvanas éveknek
 az elején legyártott kalandfilmjeiben még.
 Itt most abbahagyom.

(8)

Kenyeret és bort nem úgy veszünk.
 Nem úgy van véve. Nem
 rosszabb, talán most jobb, vagy
 biztos, hogy jobb,
 mert régi szép idők, azt hiszem
 nincsenek, és mert
 nagyjából éppen úgy terem mindez, ha
 senki nem is veszi úgy. Hölderlinnek pedig
 rosszul ment sora. Ez biztos.
 Néha jól
 vagy jobban, azután
 megint rosszabbra fordult,
 és az ilyesmi aztán már nem változik meg.
 Új, jobb
 elárúsítók, kevesebb nyom, sokkal
 tisztább kötényben.
 Átalakítják a közértet, de
 szó szerint véve.

B W

(9)

Ha szomorú vagy
 dühös vagyok, akkor
 savanyú vagyok. Savanyú
 bor, savanyú kenyér.
 Ha nehéz vagyok, akkor is.
 Olyankor igyekszem, hogy
 ne nézzek rám, ne
 vegyem észre.
 Ha piszkálom magamat,
 egyszercsak előjön
 a savanyú íz, és leönt.
 Vagy ha korlátozom magam
 valamiben, és kilátok a korlát lécei között.
 Amikor hideg van, olyan
 szomorú vagyok, vagy dühös vagy pedig
 korlátozott vagy piszkálom magam,
 hogy a savanyúság leborít.
 Lent elönt. Ez a megértéshez kell.

aber so vieles geschieht, Keines wirkt

A habléány

ALEJANDRO MURGUÍA

A lacsonyan szállt a köd az elhagyatott kikötő fölött, amikor Santiago Timón kikötötte heringhalászbárkáját, a *Csak Te, Pilart*. Hajnali két órakor a város úgy tükröződött az öböl sötét vizén, mint egy mesebeli perzsa metropolisz; az Embarcadero, üres utcák és néma raktárházak labirintusa visszhangozta gondolatai magányosságát: hogy fogja megmagyarázni ezt a három napot? Ki fog hinni neki? Részeges cimborái, Manlio és Charley valószínűleg kiröhögnék és azt mondanák, hogy túl sok rumot ivott.

A mogorva chicano halász, Potrero domboldali háza felé bandukol a kora reggeli utcákon. Órájának foszforreszkáló mutatója hajnali hármat jelez, ennek ellenére egyáltalán nem lepődik meg a konyhájából áradó borostyán színné fény láttán. Kinyitja a nyikorgó ajtót, felesége, Rosaura áll előtte, mint a bánat testamentuma, vörös kockás flanell fürdőköpenybe bugyvolálva. Szakadt cérna fityeg a köpeny ujján, kezében konyakkal feljavított kávé. A plafonról világító neon kiemeli homlokának minden részletét, a kék félholdakat a szeme alatt; az aggodás keskeny, egykor boldog ajkai köré vésozódt, még mielőtt a keserűség beásta magát lelkébe. Mennyire megváltozott ez az asszony huszonhárom év alatt, gondolja Santiago szomorúan, és bámulja a szürke hullámokat Rosaura egykor éjfekete hajában, felidézi magában a testük okozta mélyedést a matracon, akár szűkösen, akár bőségben éltek. Most az asszony teste, bár sohasem volt vaskos, az évszakok múlásával fahasábnál is szikárabbá vált. Sötét szemei a megbánás komor tűhegyei, szomorú bolerók a rádión. Santiago tudja, mindezt ő okozta. Nem ez az első eset, hogy Santiago hajnalig kimaradt, ez a hétvégi rítusa az olasz és szicíliai halászkörműnek, és Santiago sem kivétel. Az is az ő történeteikhez tartozik, amikor egy veszett hétvégén, a tahoe-i tónál mexikói cimboráival elverte egyhavi, rákfogásból származó keresetét, és hajnali ötkor telefonált Rosaurának, hogy küldjön neki pénzt buszra. Viszont az is igaz, hogy ha dolgozik, akkor olyan, mint egy gályarab, kifog mindent, amit tud – heringet, szardíniát, lazacot, rákot –, akár apály van, akár dagály. Mindig haltól és sós víztől bűzlík; bérelt kalyibája volt a bizonyíték a domb oldalán. Büszke volt, hogy jól tartotta Rosaurát, és hogy mindig idejében fizette ki a számlákat, még El Niño idején is – az a melegvíz-áramlat –, amikor eltűnt a hal, és nem úgy tűnt, hogy átvészeli a nehéz időszakot, még akkor is kiment a tengerre, feláldozott mindent, bárkáját és önnön életét. Hús bála elsőrangú tengeri herkenyűvel kötött ki Bolinasnál azon a koromsötét éjszakán, amikor a legkisebb hiba miatt is a sziklás partnak csapódhatott volna. Sohasem engedett a kísértésnek, hogy más nővel szerelembe essen, tudja az ég, milliós alkalmá lett volna rá. Hű volt, és biztos, mint egy iránytű, a derék emberen ugyan néha úrrá lett a komisszág, de ő már csak ilyen volt. Keményen dolgozott és keményen játszott.

De ez az új kaland semmihez se volt fogható.

Rosaura odarohan hozzá, átölelné, halálra aggodta magát, hogy Santiago hajótörést szenvedett, beleveszett a tengerbe, de valami visszatartja, vihart érez a levegőben, hajszálnyi zavart a férje körül; lehet, nem is akarja hallani a választ. Viszont tudnia kell, tehát merészen így szól:

– Már nem szeretsz, ugye?

Santiagónak nincs a nyelve hegyén a gyors válasz. Hirtelen a konyhapadló kék-fehér linóleummintája tűnik neki a legérdekesebbnek a világon. Esküvői fényképek a tűzhely fölött, halászbárka-flottilla zászlódszies felvonulása, Monsignor Kelly, a minden hájjal megkent ír pap a San Pedro-templomból, hajnalig tartó zene-szó; csupa fájdalmas emlék ebben a pillanatban. Az lenne ésszerű, ha megkímélné Rosaurát, és csillapítaná fájdalmát. Santiago a tenyerével hátrafésűli ritkuló haját, ölelné Rosaurát nagy, ügyetlen, hajókötéltől, kiálló horgoktól kérges kezével, magához vonná asszonyát, mint régen, tartaná karjaiban mint hálóban. Helyette kiköhögi a nyirkos ködöt a tüdejéből, és egy szót se szól.

1991-ben ALEJANDRO MURGUÍA nyerte a Before Columbus Foundation American Book Award novellapályázatát.

Egy átlátszó, hüvelykujjkörömnyi halpénz tapadt viharkabátjának ujjához, ez olyan iszonyú sóvárgással tölti el, hogy meglazulnak testének húrjai. Könnyebb lenne mindent elmondani: Rosaura hinne neki, szerette, még özönvízben is. De nem, Santiago azt nem teszi, megígérte magának – nem hazudozunk, nem játszadozunk –, hát akkor mi lesz? Hátat fordíthatna, elmehetne, s többé nem érkezne felőle hír. Mások megtették. Belevestek a kalendárium eltűnő napjaiba. Az öböl hídja mögött, messze egy ködkürt sír, mint egy szenvedő állat. Aztán egy másik, gyászosan zeng a távolban. Hideg és nedves az idő odakint. Azon tépelődik, miért lesz mindig melankolikus a ködkürt felharsanó hangjától. Magányosan ringatóznak a vízen, mint a legendák ősi szirénjei, hogy figyelmeztessék a hajósokat.

Szerdán, három napja egy hirtelen szélroham elszakította a többi heringhalásztól, leszállt a köd, és betakarta, mint egy poncsó, a rádió csak recsegett, a hanglokátor elnémult, hálója összegubancolódva vonszolódott a tengerfenéken. Amikor az iránytűje is felmondta a szolgálatot, Santiago tudta, semmit sem tehet; benyúlt a bárka farában a ládába, ahol az élő csali mellett a sört is tartotta, és kivett egy jéghideg Pacificót. Vízcseppek gurultak le a vasmacskát és mentőövet ábrázoló sárga címkén. A láda fém szélén lepattintotta a kupakot, hosszan húzott az üvegből, és kézfejével letörölte szájáról a sörhobot. Egy sereg guanót potyogtató sirály keringett fölötte, mintha támadásra készülődtek volna. Santiago hanyatt dőlt, lába a bárka peremén, elgondolkodva szopogatta a sört, szemét lehunyta, védte a ködön átszüremlő ragyogástól. Próbálta elkerülni az üres napok elkésért, depressziós érzését, amely hatalmába kerítheti az embert a tengeren, egy mexikói dalocskát dúdolgatott egy hajóról, fehér, fehér vitorlával. A lusta motor megnyugtató mormolással vegyített benzingőzt a ködbe, ahogy a tenger gyengéden sodorta a bárkát.

Az idő egyre múlt. Az üres Pacifico-palackok bójákként himbálóztak a bárka oldalánál, mielőtt elnyelték őket a hullámok. Santiago tisztán emlékszik a helyzetére: az északi szélesség 38., a nyugati hosszúság 123. foka, plusz-mínusz 3 mérföld. A többi halászhajóval minden kapcsolata megszakadt. Amikor a téli nap felégette az óceán fölött lógó köd szemhéját a víz lapos horizontján, tükörképe mintha csiszolt babiloni aranyérme lett volna. Santiago ledörzsölte a fáradtságot arcáról, hunyorított éles, indián szemével, és felállt a heringhalászbárka imbolygó fedélzetén. Munkához látott. Feltekerte a csörlőket, izzadság gyöngyözött homlokán az erőlködéstől. A csigák és az emelők a felszínre nyögtek a tele hálót, ahogy Santiago felmérte, egy mázsa hínár megmoszat volt a fogás, semmi más. Leeresztette a vizenyős terhet a bárka fenekére, és nekilátott letisztítani a reménytelenül összegubancolódott hálót. Két rák, egy-két angolna és homár iszkolt ki az ázott halomból. És akkor a csöpögő hínár alól kihallatszott egy farokúszó mással össze nem téveszthető puffanása. Delfin vagy valami más nagy hal került a hálóba. Ebben a pillanatban érte élete legnagyobb meglepetése. Egy alkar csusszant ki, sima, mint egy friss lazac, félig moszatba bugyolálva. Aztán egy váll csücske bukkant elő. Egy női mell? „*Madre que la pario...*”

Santiago izgatottan nekiesett moszatos hálónak, és megpillantotta álmai habléányát.

A sellő szinte már megfulladt a nyakára tekeredett műanyag hálótól. Santiago a pikkelyező késével szétvágta a hálót, gyengéden karjába vette a habléányt, és levitte a kabinba. Sós pocsolóját és egy garnélarákot hagyott maga után. Letette a zsákmányt a priccsre, és komótosan szemügyre vette. A habléány csukott, pilla nélküli szemei szénrajznak tűntek az arcán. Sima homlokán nem nőtt szemöldök. A férfi kiemelt egy a habléány mellét takaró, nedves fürtökbe tapadt vörös haj vastag szövevényéből. Kíváncsi, de tapintatos pillantást vetett köldöke alá; egy folt vöröslött ott is, akár egy tengeri süni. Szeme követte csípőjének vonulatát egészen a kékeszöld, hosszú, nyálkás, sötét és világos pikkelyek mozaikjával borított farokig, és a farokúszójáig futó mélykék sávig. A sellő ovális arca egy rakoncátlan lányra emlékeztette, akit évekkal ezelőtt látott a mazatlan strandon. Botticelli Vénuszának arcát látta maga előtt.

A habléány tökéletes mása volt az olasz negyedbeli Bimbo's 360 Klub bejárata fölötti festménynek – ugyanaz az izgató váll, domború kebel, karcsú derék. Oly gyönyörű volt, belesajdult az oldala. Kérges ujjhegyével gyengéden megérintette mellbimbójának mályva színű tengeri csigáját; a habléány megrezzent, néhányszor felnyögött, egy kevés tengervíz folyt le a szája sarkán, de nem tért magához. Gyámoltalan, mint egy bébifóka, gondolta, és egy papírzsebkendővel letörölte a nyálat a habléány szájáról, még egy pillantást vetett vörös hajának kalászos halmára és betakarta egy ócska tengerészpokróccal. Vigyázott rá, és várakozott, melle vitorlaként feszült, olyan érzelmek hullámai verdesték, melyeknek létezéséről sohasem tudott.

Naplementekor a habléány kinyitotta a szemét, mandarin színétől a halász elkábult. Santiago érezte, ahogy szíve elszakad felesége, otthona és barátai horgonyától, és a habléány puha lélegzésével egy ritmusú, titokzatos árhullám ragadja el. A sellő magas, a félelemtől reszkető, de árnyalt hangon beszélt, tizenkét különböző nyel-

ven kérdezte Santiagót, hogy meg fogja-e enni. Tagalogul, japánul, kínaiul, jávaiul, hawaiiul, polinézül, vietnamiul, laosziul és hindi nyelven kérdezte, mielőtt eszébe jutott a spanyol: „Me vas a comer?”

Nem, felelte Santiago angolul, meglepődött, hogy a habléány jobban beszél spanyolul, mint ő. Sőt mit több, a hét tenger minden nyelvét folyékonyan beszélte, mind a hatvannégyet, pedig még tizenkilenc éves sem volt. Neve Marina, apja Dimitrius, anyja Anacama, a híres sellőszépség. Hajában kókusz édes illata, arca olyan tiszta, mint a holdfény.

Santiago elmondta neki, hogyan mentette meg a biztosnak látszó vízbe fúlástól, miután belegabalyodott hálójába. Ekkor óriási hullám vágta oldalba a bárkát, egymásnak lökve őket. Egymás karjában összekuszálódva egyik dolog természetesen követte a másikat: sós csókot nyomott Santiago ajkaira, oly édesen, gyöngéden, hogy a halász már-már örökre elmerült.

Két napot töltöttek a ficánkoló bárkán, a Farallonnál lehorgonyozva, a kabinban, pokrócba bugyolálva, végtagjaik egymásba kulcsolva. Mikor megéheztek, Santiago megismertette Marinát a mikrosütőbe való burritóval meg a Pacifico sörrel. Halászásról szó sem volt, miért is lett volna? Marina közölte, hogy két napot tud a vízben kívül eltölteni, többet nem. Ennyi elég volt Santiagónak. A negyvennyolc óra valóságos álom volt számára. Ilyet még nem tapasztalt életében, sem a Broadway szexkonyháit, sem a lányos fiúkat Szingapúr vöröslámpás negyedében, de még Lizettet, a legcsodálatosabb, leghihetősebb rosszlányt Madame Toulouse legtekintélyesebb marseille-i bordélyából sem lehetett összehasonlítani Marina csigarózsaszőrnő örvével a halfarok végénél, ahol azok a kagylóként szorító női combok összeértek. Hogy lehetne lefűni ártatlan csókjait, farokverdesését az ekstázis pillanatában, vagy kielégült sóhaját, mely olyan volt, mint amikor hullám éri a mellkasát.

Ez a két nap Marinával Santiagót acéllá kovácsolta. Erő költözött egykor ernyedte karjaiba, úgy érezte, legyőzné a cetet, mely lenyelte Jónást. De amikor elérkezett az elválás ideje, és Marinát várta a tenger, Santiago azt kérdezte, van-e olyan sipka, amit a sellők adnak az embereknek, hogy élni tudjanak a víz alatt. Marina mosolygott gyöngyfogaival, és azt felelte: „Csak a mesében.” Egy utolsó csókot nyomott a férfi ajkára, a bárka széleire ült, és mint a bűvárok, háttal belecsusszant a vízbe. A hullámok alól még egy csókot intett, és eltűnt az óceán mélyén.

Santiago addig nézte a körkörös bugyborékot, amíg már semmit nem látott. Szíve nehez volt, mint egy horgony, amit Marina magával vitt a tenger fenekére. Ez volt az ő Pearl Harbor – egy tizenkilenc éves sellő. Érzelmileg elveszett, testileg megerősödött, tele új érzésekkel szárazföldön és vízben, hazafelé irányította a bárkát, de nem igazán tudta, hogyan eméssze meg kalandját. Sirálycsapat repült felette, amikor Santiago háromnapos borostával átvitorlázott a Golden Gate híd alatt. Úgy nézett a világra, mint Anthony Quinn a *Zorba, a görögben*.

Santiago a lyukat bámulja Rosaura bal papucsán, ahol a nagyujj pirosra festett körme utat vágott magának a külvilágba. Fürdőköpenyének harmadik gombja fityegett, alig tartotta egy vékonyka, sárga cérnaszál. „Tudom, hogy szeretőt tartasz, Santi. Valld be, legyünk túl rajta. – Rosaura még egy fél deci konyakkal a kávéjában készül a viharra, és így folytatja: – Úgyis tudom, érzem a másik nő illatát.”

De téved, nem teljesen, csak egy kicsit. Santiago érzi, hogy a sors, a végzet ingatag, csak vicc. A sellő majdnem megfulladt, akarja mondani, úgy mentettem ki. Nézi a feleségét, a nőt ötven téllal a háta mögött, de nem jön szó a szájára, hogy elmondhassa, mi nyomja a szívét. Nem egy másik nő, egy habléány – egy világ választja el őket, a feleségétől, mindentől, amit valaha is álmódott, nem Rita Hayworth, nem Raquel Welch bikiiniben, nem a gyönyörű Dolores del Rio – hanem Marina, félig mítosz, félig legenda.

A zörgő, öreg hűtőszekrény Rosaura mögött ismeretlennek tűnik, minden különös, az egész világ megváltozott, hirtelen, minden ok nélkül – Santiago félni kezd. Szíve a torkában dobog, ahogy Rosaura nézi. Most tudatosul benne, hogy a felesége hozzá beszél, de ő a saját óceánjában úszik – szavak nem érinthetik meg, bár látja Rosaura mozgó ajkát. Hajnali négy lehet. Rosaura két napja várja, nem tudta, megfulladt-e vagy sem. Ha megfulladt, hát ez az idős halászok sorsa.

– Tehát nem tudod megmagyarázni? – ismétli Rosaura a konyhai lámpa fényében, ami bántja Santiago szemét.

– Nem, nem tudom.

– Miért nem próbálsz meg? Tessék, mondd el, hol voltál két napig?

– Már mondtam.

– Nem mondtál semmit.

– Nincs értelme.

- Akkor most mi lesz?
- Nem tudom, átköltözöm a bárkára.
- Itt hagysz? Csak ennyit tudsz mondani? Érzem, hogy történt valami. Megváltoztál.
- Majd később átjövök a holmimért.
- Huszonhárom év után bevágod az ajtót?
- Azt hiszem, köztünk mindennek vége.
- Ennél azért többet érdelek, te átkozott. Nem érdekel a meséd, a másik nő. Csak mondd el.
- Semmi értelme.
- Próbáld meg.
- Nem tudom.
- Akkor találj ki valamit, máskor is csináltad.

A hűtőszekrény félholtan köhög, a fény egyre gyengül, majd váltakozó erővel újra világítani kezd, a konyhai óra továbbra is jelzi a perceket, de a csendet nem törli meg hang. Santiagót megzavarta a szó: *megcsaltál*. Megcsalhatod-e azt, akit nem szeretsz, vagy csak azt jelenti, hogy maradj, ha már nincs is szerelem? Lehet, hogy mélyebbre süllyedt, mint a tengeri iszap, mert kockáztatott egy örült szenvedélyt, vagy hőssé vált azoknak a szemében, akiknek nincs bátorságuk felvállalni a szerelmet?

Nem panaszkodhat Rosaurára – mindig jó volt hozzá. Ő is mindent megpróbált a maga módján – nem másért ment a tengerre, csak heringért. Azonban valami más is történt, amitől a jövő zavarossá vált, felőle köd lehetne akár júliusban is.

Víztócsa formálódott csizmája alatt. Kabátja ujjára száradt kék halpénzzel szöszmötöl és Marinát látja. Hol lehet most? Valahol a San Franciscó-i öböl és a Panama-csatorna között, valakivel, kétségtelen. Tudja, nincs értelme, örökre elvesztette a habléányt. Érti, testét lassan elhagyja ereje – visszavonul, mint apálykor a tenger, izmai elernyednek, sörpocakja rálóg az övére. Nem Rosaura az oka, nem is Marina. Nekem kell megfizetni érte, gondolja. Csak nekem.

Santiago a mosdóhoz lép, kinyitja a csapot, és Marina utolsó érintését is lemossa ujjairól. Rosaurához fordul, amint a leggyönyörűbb sellő végső látomása átkulcsolja, összeszorítja mellkasát, fojtogatja, mint egy halászháló; tudja, hogy nem hagyja itt ezt a házat és ezt a nőt, akivel jól-rosszul leélte az életét, és ettől a pillanattól tagadja, hogy Marina valaha is létezett, és ami történt az alatt a két nap alatt, hogy csókolóztak, szeretkeztek esővízédesen – de szíve tudja, és örökre ott marad a hullámok alatt, az óceán legmélyén, mint egy hajótörött, aki soha nem szállhat tengerre többé.

FORDÍTOTTA GYUKICS GÁBOR

Edward Bond

LONDONI BALLADA

Az öregember a város környékén bóklászik
Dudáját fújja
Kalapján az alkonyi felhők színe
Hosszú fehér szakálla szélén eső foltjai
Zöld vászonba göngyölve zsineggel átkötve motyója
Egy ing egy nedves törülköző egy szappan
Meg egy öreg borotva
A pengét a járda szélén feni
Esőkabátjáról nem hiányoznak gombok
Egy nagy fekete labradorit vezet kötélen
Amikor mosdik amikor alszik a kötelet bokájához erősti
Sohasem válnak el egymástól a kutya meg ő
A kötélen esznek és úgy végzik szükségüket
A kutya bámul a világon
Hátha megérti próbálja
De kifejezésmódja többé semmit nem változik
Mondják a férfi egy elvesztett asszony után jár
A duda őt hívja
De aprót elfogad

EGY BARÁTHOZ

Azt mondják egy barátságnak soha sincs vége
A kézfogások melege nem hagyja el a világot mert
Dolga van fagytól őrzi a korán jött virágot és a szelet csitítja
Azt mondják egy hang soha nem hal el csak átszeli a teret mint az idő
áthullámzik saját határain túlra
És ha egy napon majd hallható lesz mindaz amit valaha mondtunk
Az összes szónoklatunkból merített tanulság sem jelent majd senkinek annyit
Mint egy elszólás mit kiejtünk s azonnal elfelejtünk

SZONETTEK

1.

Az egyszerűség ha kizár lomhán behálóz
 Az egyszerűség ha befogad nehéz harcra hív
 A legmagasabb torony is földbe kapaszkodik
 Hagyjuk azt hogy hova tűnnek akik sírba szállnak
 Holtan lehull a mag
 Újraéled ha megpihent
 Az óramutatók széttartanak
 De egyazon időt futják
 Falhoz szögezve jól látható a zászló
 Széltől sodorva halottas kocsi ormán
 Felismerni nehéz

19.

Milyen fénynél ér majd a halál?
 Baglyok visongásával teli éjszaka?
 Reggeli örváltás csevelyében?
 Vagy gyermekek játékának ércesedő zsvivájában?
 Lesni fog-e rád vajon saját ablakodon át évekig
 Vagy egyszer csak egy utca sarkán neked ront
 És halálos fátylat von szemedre?
 Néhányan kikkel beszéltél róla elmentek azóta
 Se szó, se beszéd
 De az biztos
 Ha itt a város fájdalmát nyögő városban kellene halnod
 Reggelre meghalnál még ma akár míg ablakaidat kitárod

PÓKHÁLÓ

Pókháló fogoly legyél figyelni az isten
 Semmit nem tanul
 Zavar az üres háló
 Az égből emberek zuhannak látom
 A felhőkbe kapaszkodnak

GÖRÖG SZIGET

Forró a márvány színe a húsé
 A csend kövei pihenő bajnokok
 Mint álmos víz mozdul a tikkadó fű
 És kék selyembe font leányhaj az ég

FORDÍTOTTA KISS ZSUZSÁNNA

Brokés Ágnes

*

Megállt a penge éle
A húzós Hold alatt

Nagyon lassan fordultunk
Ezüstös fényben állt ott

Dugig rakott szekér
Megállt a penge éle.

*

Kikötve az iszonyu motorcsónak
Körömvirágok, csalánok között
Kháron ladikja.

Agyonfuvarozta az éjszakát
A Hold elfordult, ne lássa végre
Kháron ladikját.

*

Varsába vad halak
Lila halak

Szemükben szenvedély
Varsában vad halak

A horgász morog: lila halak
Varsában vad halak

*

Ágyucsövek.
Tök-kilövőök
Ezek itt emlékek, de valahánt
Lőttek.

Szépek-e hát?
Tán de erősek
Lőtt katonák szerették őket
S lőttek.

*

Siessünk, vár a hírnök, lópatás
Szatyromba málét, csirkelábakat
Siessünk, vár a semmi ostora.

Siessünk, pördül ékes órarend
Hátrahagyjuk a házi holmikat
Sehova figyelj, nyílik ami vár

*

Miháncs lehet
Veled megyek.

Ebéd előtt
Veled leszek

Veled eszek
Miháncs lehet

*

Amerre orgonás vizek...
Arra mi van, az istenért?!

Amerre lelked lelke von –
Bedőltek a sehol kapui...

Amerre, honnan és hová
Arra mi van, az istenért

*

Rózsát rakok a tűzhelyedre
Hogy leolvasszam jégláncaidat

Beáztatom lóvízbe lábadat
Rózsát rakok a tűzhelyedre.

MÁJÁ

Nyanya sűrög, beburkol ha hagyod
Mért ne hagynád

Nyanya sűrög, szerelmét akarod
Nagyon is értjük

Ágyat vetnek, igazi földi ágy
Bejön a csapszék

Fátyol siklik, nemde pont erre vágysz
Minek a hajnal

Töredékek

VEKERDY TAMÁS

APÁM FŰZŐJE
ISIÁSZ (VADGESZTENYE)
MELL
JOLA KÁVÉJA
JOLA LIHEGÉSE
ILA ONDOLÁL
MELA, ILA BARÁTNŐJE
CSENGETTYŰ
DOBOZ
FULDOKLÁS A NAGYSZOBÁBAN
ANYÁMMAL VÁSÁRHELYEN
APÁMMAL VÁSÁRHELYEN
LÓ VAGYOK

APÁM FŰZŐJE

Ülök a földön. Apám szobájában.

1938.

Teréz körút 25.

Apám öltözik.

Finom, vékony bőrrű és vékony talpú, magas szárú cipője már rajta van. (Színe: bordós.)

De alsónadrág még nincs rajta?

Nincs, mert most a fűzőjét veszi fel.

Anyám segít neki?

Igen.

A fűző világosszürke vászon, a széle – és a fűzőlukak – puha, barnássárga bőrrrel beszegve. Az x-esen fűzött – nagyon lapos x-ek! – hosszú, szürke fűzőszárak hátul kilógnak belőle. Meg kell húzni jó erősen – ebben segít anyám –, aztán összekötni.

Valamiféle keresztcsonti fájdalmak miatt hord apám – Rojkó doktor rendelésére – ebben az időben fűzőt.

Betétet is hord – bár nincs lúdtalpa –, bőrrrel borított, nagyon vékony, de erős, rugalmas fémbetétet (acél; ilyet azóta se láttam), aminek a sarkán, speciálisan az ő sarokcsontjához tervezve – szintén Rojkó – egy lyuk van a fémen, de a bőr a lukat is fedi.

Apám magas – 182, ez akkor magasabbnak számított, mint most –, erős, de nem kövér.

ISIÁSZ (VADGESZTENYE)

Sokkal később.

1947.

Apámnak isiásza van.

Fáj a jobb – néha a bal – lába.

Sívó doktor mondja, hogy mostanában lehet szerezni olyan, Amerikában preparált darázsmérget – vagy méhviasszal kevert méhcsípést? –, amit bele kell karcolni a bőrbe, és jót tesz. Árulják kéz alatt a Tőzsdén és jobb eszpresszókbán, de még neki is van.

Kell hozzá egy kis szerszám is, afféle bőrkefe, fémből – öt tűhegyes sörte áll ki belőle, és ezzel végigkarcolja a combot – 3-5 centi –, nyomán kiserked a vér, s akkor a méregdrága mérget gumikesztyűs kézzel, nagyon határozott és erőteljes ujjmozdulatokkal oda bemasszírozza.

Ámultan figyelek.

Apám tényleg jobban lesz.

Vadgesztenyét is hord a farzsebében – az is használ.

Sívó Honvéd utcai rendelőjébe imádok járni. Sívó picike, sovány ember, gyors mozgású, szemüveges – és mindent ott rögtön azonnal csinál.

Kémcsőben öntögeti a pisit, lakmuspapírt márt bele.

Engem is vizsgál.

Miért is?

Vagy csak apámat kísérem?

Nem.

Valamiféle furunkulusaim vannak.

Hol szereztem?

Uszodában.

A Palatinus strandon.

(Biciklivel járok a Szigetre a Nádor utcából, most már itt lakunk. Délután a vízésés körül keringünk.)

MELL

Állok az öregházban, a középső szobában az állványos lavór mellett, megmosakodtam és most törülközőm. Vásárhelyen itt lehet mosakodni (és borotválkozni) vagy kint a konyhában, a függöny mögött, az ónkádban, fürödni.

15 éves vagyok. (1950.)

Bözsi* megy el mellettem, porronggyal.

Takarít.

Hány éves most?

76? (71.)

– Milyen nagy a melled! Mint egy nőnek!

Sovány voltam.

És büszke: az úszóizmaimra.

Szegény Bözsi – akinek soha nem volt melle – azt hitte, hogy ez: mell.

* Az itt szereplő vásárhelyi nagynénik születési éve: Bözsi 1879, Jola 1892, Ila 1894.

Nagynyám 11 gyereket szült, 7 érte meg a felnőtt- és öregkort. (A legidősebb lány Aranka – 1877 – Amerikába ment férjhez; a három fiú: Béla 1882, apám, Géza 1887, Sándor 1888.) A vásárhelyen maradt lányok, hárman, nem mentek férjhez, pedig közülük „született” vénkisasszony csak Bözsi volt. Jola is, Ila is óvónő lett, míg Bözsi „otthon heverészett” az öregházban.

JOLA KÁVÉJA

Jola kávézott.

Finom tejeskávét ivott.

Olyan fincsiklandó illatokkal gőzölgött a kávé a reggelizőasztalon, hogy sokszor én is megkívántam (legalábbis a tea után).

Szűretlen volt; a friss tej fehér foltjai itt-ott, csak éppen akkor hártványosodó föle (én szűrve ittam) – már maga a világos, kávébarna látvány is Jolához tartozott, békét sugárzott, békét és szolgálattelvő jószágot. (A tejpöttyöket a fehér és a világosbarna között alig látható, de csillogó, aranysárga karikák fogták körül.)

Ez a nemes ital keverék volt. Nem csak – néha tejszín finomságú, Mariska néniék friss fejéséből még langyosan áthozott – tej és kávé keveréke (netán eszpresszókávéé, mint manapság). Nem. Közepes erősségű de igen jó ízű, két egymásba illesztett lombikban háromszor felfőzött babkávé, valamint cikória (piros zacskó) és Franck-kávé keveréke. (Sárga papírba tekert rudacska volt? Ami préselt pasztillákból állt össze? Az örleményben itt-ott sárgán villant ki az árpatörök. – Vagy fordítva? A cikória volt ez a pasztilla?)

Nekem azóta is ez a kávé.

Ezt a finom ízt manapság nem találom meg; Ausztriában ittam egyszer ilyesmit, tejszínes feketeként, Alpbachban.

(A két lombik közül az alsó alatt – ez gömbölyű volt – spirituszlámpa égett, kanócon; itt volt a víz; mikor felforrt, felemelkedett a csövével beleillesztett felső, kehelyszerű lombikba, s átjárta az oda, a szűrőlapra beszórt darált pörköltkávét – darálás, pörkölés itthon –, majd elvettük a lángot, s a hűlő folyadék – immár barnás-feketén – visszafolyt. Ezt még kétszer ismételtük. – Az üvegcsövet a tövénél parafa fogta körül, ez illeszkedett, dugóként, az alsó lombik szájába. A felső, kehelyforma lombik nyitott volt.)

Jola életében ekkoriban, azt hiszem, a kávézás percei voltak a nyugodt percek, az oldódás és az elmélyülés percei. A reggeli és délutáni kávézása.

JOLA LIHEGÉSE

Mert egyébként egész nap rohant, lihegve.

Kötelességet teljesített.

(Vagy amit ő annak tartott.)

Ő volt a legszebb fehér ruhás lány 1907-ben, mikor a nagy családi fénykép készült. (Ekkor: 15 éves.)

De nem ment férjhez.

Aztán: az újavárosi óvoda vagy harmincöt évig. Szép óvoda, szép lakás – rajongó szülők és gyerekek, elégedett munkatársak. (Beosztottak; dadusok és óvónők.)

Aztán: hazaköltözött az öregházba, Bözsihez, nyugdíjasnak. (Az utolsó 5–10 évben már: romló hallás – rohamosan romló –, és tüdőgyulladások.)

És itt: minden.

Kézben kell tartani a heverésző Bözsit és a házat (fűtés, takarítás; főzés; megterített étkezések). Kora hajnalban már tisztán, öltözötten indulás tejért, bevásárolni (de valójában legelőször a főutcai nagytemplomba – most Sztálin út? – 1951 – az Árpád utcával szemben). Jola napi áldozóvá lesz.

Örömmel fogadják a hazajáró vendégeket – fivérek és gyermekeik, házastársaik (ritkábban) –, ilyenkor Bözsi is úgy csinál, mintha csinálna valamit (de inkább csak kérdegeti Jolát, hogy mit csináljon, ezzel is idegesítvén, s aztán ő is fel-alá tipeg a konyha és a középső szoba között, át a hatalmas nagyszobán ezzel-azzal).

Jola lihegése egyrészt asztmatikus eredetű, s ő maga nem hallja (vagy nem úgy, nem kívülről, nem annyira; ez a mentség; de belülről nagyon is, másrészt, tudatosan Bözsinek szól, vagyis hangot ad annak a néma türésnek, hogy „rendben Bözsikém, én mindent megcsinálok, magától ügyse várhatok semmit” (a testvérek keresztül-kasul magázzák és tegezik egymást). Vagy ennél is általánosabban: ennyi agressziót enged meg magának Jola fáradtságában és idegességében. És tényleg: ő magára veszi a ház és a többiek gondját. Ő veszi magára, és így a többieknek nem marad. Nem tudja nem magára venni, de – jogos – kimerültségét (félíg öntudatlanul) kifejezésre juttatja. Gondolatait, érzelmeit (a ki nem fejezettek) Bözsi felé irányítja; a – tényleg szeretett – vendégek ellen nem enged meg magának agressziót (még ilyen ki nem fejezett sem), csak egy kis lihegést.

ILA ONDOLÁL

Ila sokféle pirosítót és púdert használ.

És szemöldök-kihúzó ceruzát.

És szemfestéket.

Arca: hatalmas bohócarc.

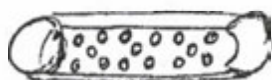
Remekül énekel.

Hegedül.

Zongorázik (ha kell, bár ezt inkább barátjánőjére, a festőnőre, Hanna Melániára bízza).

Haját éjjelre becsavarja.

A lukacsos acél hengerecskék két végére pirosas fa – illetve, egy másik készleten, gumilabdácska – kerül. Ez is piros színű, és a két labdát gumiszál fogja össze (a labda közepén lukas, ott átfűzik).

Ila néha sütővasat is használ.

Ezt spirituszon melegíti – erre szolgáló kis állványon –, és ha forró, megfogja vele a haját, és csavarja.

A sütővas a laposfogóhoz hasonló szerszám, de nem lapos, ellenkezőleg: ugyanolyan megnyúlt henger a sütő, forró vég, mint a nyele, csak persze egymásra tud lapulni. (Sőt: van, amelyiken az egyik szár homorú; befogja a másik, hengeres szarát.)

Ila reggel – vagy éjjel, ha véletlenül látom – fantasztikus, fehérén villogó fém fejével, s benne a piros labdák a haj között. Sci-fi.

(Vannak kékesfehér labdák is. Az mind gumi.)

MELA, ILA BARÁTNŐJE

Mela.

Rövid haj. Egyenesre vágva fültő alatt, lóg le, körbe. Mélyebb hang.

Hogyan is jár?

Lábait – talppal – határozottan teszi le. Trappol? Cammog. Felső testét kicsit hátradönti. Figyelmesen, okosan néz, cigarettát sodor, haját hátraveti, mindig valami másra is gondol. Vagy: mélyebben néz a dolgokba. Száját elhúzza. Mulatságos.

Ila sokszor rendre inti. (Idegesen.) – Ugyan már, Meluskám! – Mert: *épater le bourgeois!* Ila ezt nem szereti.

Hosszú, lógó mellények.

Kötött mellény.

*

Homoszexuális, homoerotikus kapcsolat?

Igen.

Milyen mélységben?

Testi realizálása volt-e?
Elképzelted. Feltehető.
Mela volt a merészebb.
Rudnay-növendék.
Páris.
Mártély.

együttélés

*

Vásárhely.
Megyünk a kiteglázott utcán.
Jövünk a görög-keleti (görög-katolikus? az!) templomból – illetve a (pap? kántor?)-ék lakásáról; jó kis szobák, jó kis bútorok – székek – Hanna Melánia-képeket néztünk.

a felesége is, kedves gömbölyded asszony

sütemény

*

Dohszag volt a vásárhelyi Öregház nagyszobájában?
Vagy: kutyaszag, mint akkor gondoltam? (Tacsó.)

ha erősebb volt a szag,
több volt a bolha

Ilánál modernebb volt minden – Malom utcai óvoda, óvónői lakás –, torontáli szőnyegek, jó szag, elengedhette magát az ember.

CSENGETTYŰ

Fa talpon

áll a csengettyű.

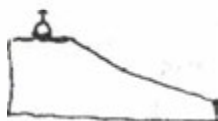

Fém harang – felül fém gomb áll ki, fémrudacsán. Megütöd – függőlegesen – felcsendül, ütögeted, csenget.
Nagyapámé volt, a bankban. (Takarék.)
Ezzel csöngetett.

Most itt áll, és hozza a századfordulót, a bankot, nagyapámat. Mert jól megcsinált, jól kimunkált darab.
(Később Tibihez kerül. Panni csenget vele anyám temetésén. – A megelőző ebéden, a toron.)

DOBOZ

Mi is volt ebben a ferde tetejű cseresznyefa dobozban?

Nehezen tudom felidézni.

(Ez volt a csengő alatt; ezen állt a csengő. A felső, vízszintes részén.)

Kék selyem bélése volt.

Papírvágó kés.

Tintatartó.

Porzó?

Nehezék?

Toll?

Nem megy.

 FULDOKLÁS A NAGYSZOBÁBAN

Fuldoklom.

Itt alszom a nagyszobában – ablaka csak a gangra van –, szalon?

Van még egy mennyezet alatti kis ablak, a másik oldalon, a ház tűzfalán, ez fogantyúval nyitható (csak ki-
dől egy kicsit, ferdén). Üvege homályos. (A nagyszobában mindig félhomály van.)

Szőnyegek.

Székek – asztal, két fotel.

Két szekrény.

Két ágy – letakarva.

Képek.

Padló.

A gangra nyíló ablakokon rács.

Pók mászott a torkomra?

Meg fogok fulladni?

Felugrom a bolhaszagú, szalmazsákos ágyból, az ablakhoz futok, állok, hörögve lélekzek.

Előtte este Verával összevesztem.

Nem akart idejönni.

Inkább a kollégiumba ment.

(Már férj-feleség voltunk.) – (Jöhetett volna. Legálisan is.)

Féltékenység.

Szilvamac.

Szilvaszedés.

Szabó Iván.

Szilva.

És pecek.

1957 nyara

ANYÁMMAL VÁSÁRHELYEN

– anyám

Testének idegensége.

Apám a rokon.

Ezt az analízis biztos megfordítaná!

(Szerelmemet – kívánságomat – hárfítom el ott,
gyűlöletemet, féltékenységemet fordítom át itt.)

Vásárhely.

Csöngő, doboz, szőnyegek, bútorok.

Konflissal be – a nagyállomásról.

APÁMMAL VÁSÁRHELYEN

Vonatozás le apámmal (3 évesen).

Besarok.

A vonaton.

(Apám mossa ki – a vécében.)

Na, nem nagyon – de mégis.

Miért, mit tudhattam?

Azt hiszem, mindent.

Anélkül, hogy tudtam volna róla.

(A zsidó feleség – apám érzelmei, szorongásai.

Hogy fog beválni.)

Apám kedves.

Ekkor is.

Természetesnek veszi, hogy ilyesmi egy ilyen kisfiúval még megtörténhet.

És ez megvigasztal.

Hálával és mély bizalommal tölt el.

Erőt ad, hogy ilyesmi többé ne forduljon elő.

LÓ VAGYOK

Nádor utca 28.

Ideköltöztünk.

Második emelet.

(Ez megvolt már Széchenyi idejében is. – Igaz ez? Vagy csak kicsit később. – Mindenesetre később ráhúztak még két emeletet. Aztán még egyet.)

Négy szoba, hall. Apám szobája – az úriszoba – terem nagyságú. Mellette az ebédlő – itt alszik anyám. (Mellette az én keskeny szobám.) Átjárók. Garderobe. Fürdőszoba. (Ez az én szobámból és a garderobe-ból nyílik. A garderobe mellékátjáró anyám szobája és az előszoba között.) Hall. Az iroda. Cselédszoba. Irattár. Spádz. Konyha. Külső vécé.

Szóval: az én szobámból nyílt a fürdőszoba.
 Hogyan szarnak a lovak?
 Járás közben!
 És pisilnek is.

Szódáskocsik az utcán.
 Szénaskocsik.
 Fás kocsik.
 Jegeskocsik. (Jegeees! Itt a jegeees!)
 Tejes kocsik. (Kannákkal . Csörömpölnek.)
 Még sok ló járt.
 1939. (Ebben az évben költöztünk.)
 Lócitrom.

„Szedjétek itt emlékeket!”

Apám története:

Vonul a kántus* az úton. Elöl – közvetlenül a kántor, Illés Márton uram után – Buzás Samu, részeges öregdiák, jóhangú előénekes. Míg a menet vonul, ő diktálja a nótát, kántor uram csak a ravatalnál és a sírnál énekel. Mikor különösen nagy kupac lócitromhoz érnek – hiszen a halottaskocsit lovak vontatták a sírhoz a ravatalozótól; nem pöfögött az orruk alá a benzingőz (de talán ott gőzölgött a frissen hullott lócitrom) – Samu szívesen kezd bele az ismert temetési dalba, miközben a földre (a gőzölgő lócitrom halomra) mutat, de azt csak a mögötte jövő diákok látják, a többiek csak tudják:

„Szed-je-tek itt em-lé-ke-ke-ke!”

Az éneklőket rázza a röhögés, a gyászoló rokonság meghatódik, hogy a *pízér*¹ bérelt kántus milyen rázkódó vállal, el-elcsukló hangokon énekel; lám még ők is *sírnak*.

Ahogy kereken kibukkan – a felemelt fark alól – tisztán a jól formált, sötétes héjú citrom és leesik, nem szennyezve a lovat;

ahogy szemezgetnek benne a verebek – leesve gyakran kettéválik, a belseje világosabb, zöldessárga, benne zabszemek, árpaszemek;

ahogy járás közben tud így kakilni...

* A kántus a piactéri református gimnázium (és kollégium) énekkara volt; rendszeresen „kirukkolt” – csekély fizetségért – a nagyobb című temetésekre.

Egyszer kipróbálom ezt!

Több vagyok, mint négyéves – talán már hat is? na még nem egészen –, az új nagy fürdőszobában (bezárva mindkét ajtót!) felállok a vécéről, és négykézláb járok körbe, miközben kakilok, lassan; lássam, hogyan megy ez, milyen jó érzés lehet, így szabadon.

Zavar, hogy a fenekem így felmered, ez nem az igazi, túl hosszú a hátsó lábam, de térdelve még rosszabb, mert a ló nem így csinálja.

(Itt lóg apám fürdőköpenye.

Itt szokott borotválkozni – gyakran a kádban ülve; előtte egy erre készült peremes, a kád szélére illeszhető gyalult deszkán a borotvakészlete, kicsi ón tégely porcelán belsejével, ebben keveri a habos vizet.

Itt jó szag van a Velea fenyőtablettától – a fürdővízbe dobva a nagy korong pezseg és pompás illatot áraszt –, és a 4711-es kölnitől is.)

Több vagyok, mint négyéves, de még nem vagyok hat...

Föltörülöm.

Nagyszerű érzés volt (és egy kis csalódás, hogy nem egészen úgy, és nem az utcán) – jó lehet lónak lenni; de utána össze kell szedegetni a kakit (vécépapírral), és fel kell törülni a nagy felmosó ronggyal – az is kakis lesz (kimosni már nem jut eszembe) –, de a kövön legalább nem látszik semmi. (Vagy alig valami, kis barnás nyom.)

Valamit ugyan fölfedeztek, talán azt hihették, mellé kakiltam.

Lónak lenni, úgy járni, szabadon kakilni, pisilni (szabadon? kérdezem most, hát nem hámban? vagy az nem számít *ebből a szempontból?* ez természetes?). És ahogy megnő a füttyjük, hosszan lóg le – hihetetlenül hosszan – és lilán.

Füttyjük?

Ezt a mai gyereknyelvből vettem.

Nekem akkor úgy mondták (Budapest, ötödik kerület): pisilő.

Ez: *funkciót* jelöl – válasz arra, hogy mire való (pisilésre), s ez a válasz jótékonyan elfedi azt a másik, azt a rejtélyes, titkos – titkolt –, beláthatatlan következményekkel járó, lényegi funkciót, amelyről úgy kell csinálnunk – és úgy is csinálunk – mintha nem is lenne. (És nem merünk elaludni a sötétben, mert félünk a... félünk a... bárholnan előugorhat... félünk a hosszú, ugró léptekkel suhanó tolvajtól..., vagy – mint anyám mondta – félünk az állatkerti, barlangi ketrecében elbődült oroszlántól?)

Minden többit csak később hallottam (s hibás megjelölésnek találtam). Bögyörő. (A krumplis nudlit apám angyalbögyörőnek nevezte – mint Vásárhelyen általában. A krumplis nudlit gyerekkoromban nem bírtam megenni; egyszer megetettek vele, kihánytam.) Kuki. (Rémes.) Farka, fasza és a többiek.

A lovakra még – ilyenkor – leginkább ez illenék a sokaságból: a lógója. Vagy: a lóbálója.

Hogy meg tud nyúlni!

(És hogy vissza tud menni!)

A színei! A külső szürkés sötét – és belső, egyre világosodó lila.

Igy hát a pisilő: racionalizált, szalonnyelv. Uriasszonyok és nevelőnők nyelve. – Apám megengedi nekik. (XIX. század, nyelvújítás: a béka: *ugronc* – hiszen ugrik! De akkor mi van az ug-gal? Az ugrással? Annak mi az *értelme?* S hasonlóan a pisivel! Jó. Hangutánzó. [Különösen, ha pössentek.] De kérek a fasznak is egy olyan eredeti, nem származtatott nevet, amelyet a pisinek adtam. Akár hangutánzó, akár alakkövető. Akár rejtélyesebb törvények szerint. Fasz. Phallos. Ez éppen jó lesz.)

De a lovak fasza valódi – míg már elvont a lófasz.

A szódás és söröskocsit muraközi lovak húzták. Nagy testű, hidegvérű, nagy terhelést bíró lovak. Ilyen ló húzta a jegeskocsit is, de csak egy.

(A kis, begörcsített ujjvéghez hasonló csáklya – rövid nyelű –, amivel a jeges megfogta – belecsapva – a jeget, kihúzta, és háromszor-négyszer végigkarcolva előbb, több ponton belekalapálva elhasította a négyszögű, vagy másfél méter hosszú jégoszlopot, majd kalapáló csapásokkal és karcolva-vágva tovább tördelte. Kilóra adták (?), de nem kellett mérleg, mert egy oszlop tíz kiló (?) volt. Vagy adagra? Volt, ahová a jeges, vállára

vetve (vállán üres zsák) három-négy hasábot is bevitt egyben – a legfelsőt a beütött csáklával fogta –, henteshez, tejcarnokba.

Leszaladtál, ha kiabált – és téged küldtek –, sorban álltál, a magaddal vitt vödörben felhoztad, felülről beraktad a jégsekreány bádoggal bélelt, oldalt végigfutó rekeszébe – a jeges megkérdezte előbb, hány részre vágja, milyen kis darabokra –, teleraktad, a levet meg – a múltkori, az elolvadt adagot – lent egy egyszerű, vágott csőrű, kerek gombos csapon (a széle recés a csapkorongnak) már előbb kieresztetted (vagy kieresztették neked), vödörbe.

A tél csinálta a jeget jelentős mennyiségben, s ezzel a jéggyárak is éltek; nyárig jegelték a jeget a jégveremben. Aztán még gyártottak is hozzá; a vizet fagyasztva ammóniákkal.

Nem álltak autók a járdákon s a járda mellett, az utca úgyszólván üres volt éjjel, nappal meg emberek, taxik (kék és szürke) és még néhány Mercedes, Steyr, Tátra és Fiat (később Csajka, Volga, Skoda és egyebek) és lovak és lovas kocsik.

A lovak illata, szőrük fénye, sörényük, farkuk (amivel csapdosták a legyeket).

A lószerszámok.

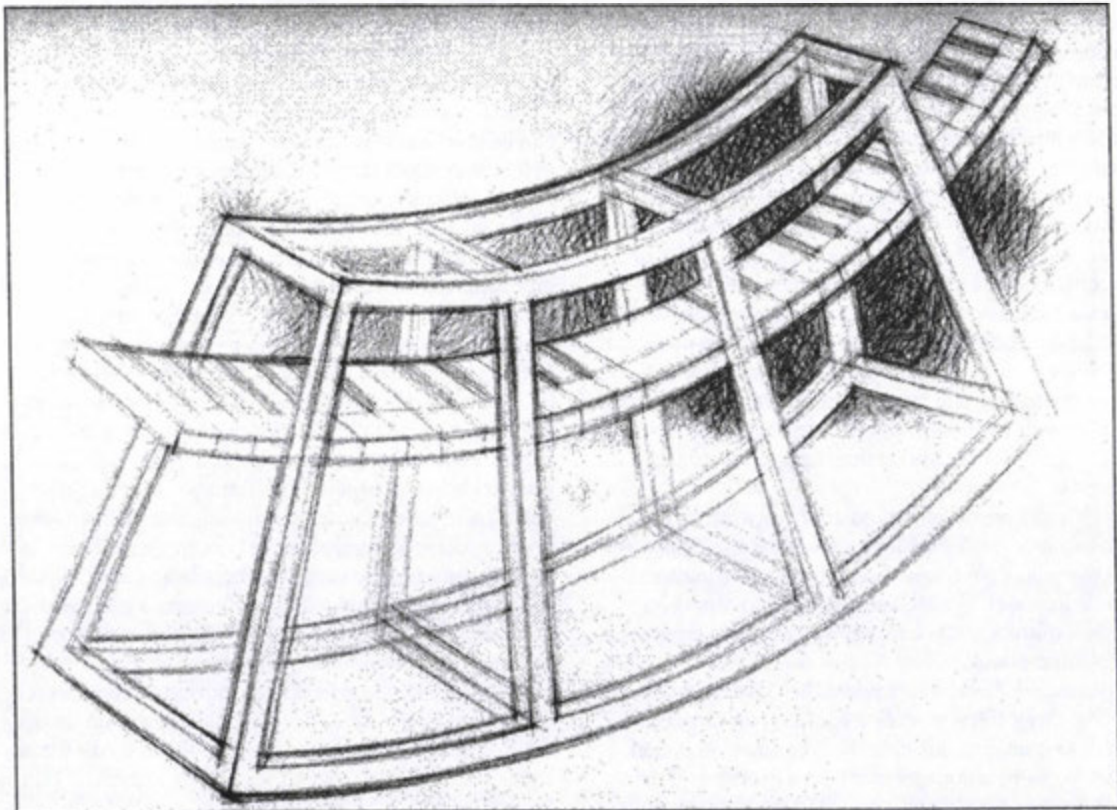
A nemesen öregedett bőrszíjak és a sárgaréz csatok és lapok.

Szemellenzők – rajtuk rézbetű vagy monogram – a tulajdonos neve.

Zabla – hosszú kantár (bonyolultan kapcsolva, ha már két ló volt) – ostor. (Betűzve a bak mellé az ostortartóba.)

A fejre – a lovak füle mögé – akasztható zabos zsákok, amiből ropogtattak, itató vödörök, a lópokrócok, amivel a gondos kocsisok az álldogáló, gőzölgő lótesteket letakarták.

Elesett a ló az utcán. Kifogják. (Ha kell, átvágják a hevedert.) Öten is állítgatják.

Elveszett gyerekkor

VAJDA ZSUZSANNA

Nyilvánvaló, hogy kultúránkban mindenütt nagy a felfordulás. A kislányok élő babával játszanak, a kölykök nem akarnak felnőni és a saját lábukra állni, befutott yuppie-k inkább BMW-re vágnak, mint a gyerekekre, szegény és gazdag gyerekek egyformán drogokkal pusztítják a lelküket – írja egy 1992-ben megjelent „Marriage and Family” című amerikai kiadvány cikke (Footlick, J. K.) Honnan ered, milyen természetű ez a felfordulás? Vajon csak a minden nemzedék által megélt megbotránkozással állunk szemben az új nemzedékek új szokásain? Vagy a fent idézett jelenségek ténylegesen gyerekek és fiatalok rossz közérzetét, a gyerekkor és ifjúság megzavart ritmusát, a felnőtté válás mai korra jellemző különleges nehézségeit tükrözik? Írásomban e kérdésekre keresem a választ.

A viták ellenére nem dőlt meg a gyermekkortörténet „klasszikusa”, Philip Ariés álláspontja, mely szerint a középkor gyermekfelfogása, szülői attitűdje gyökeresen különbözött a maitól, és a gyerekkor elkülönült életszakaszként való kezelése újkori találmány. A megváltozott gyermekfelfogás nyomán a 19. század második felétől széles körű intézményrendszer jött létre, az elvek valóra váltak. A gyermekek sorsa és neveltetése ettől kezdve vált a családok privát ügyéből közüggé. Törvények születtek az irodalomban sokszor ábrázolt szülői önkény korlátozására, létrejöttek az oktatás és nevelés közintézményei, a gyermekgyógyászat és gyermekvédelem. Európa szinte minden országában jelentős erőfeszítések történtek az általános tankötelezettség bevezetésére. A mai bírások fényében, amelyek az iskolát a gyermeki autonómia és kreativitás veszélyeztetőjeként tüntetik fel, teljességgel feledésbe merült az a tény, hogy az általános tankötelezettség megteremtésekor az iskola testesítette meg a gyerekek védett, elkülönült világát. Így vált lehetővé, hogy az oktatás és nevelés szakszerepén, a gyerekek életkori sajátosságainak megfelelő módon folyjék.

A szülők és gyermekek kapcsolatait nagy mértékben befolyásolta a csecsemőhalandóság csökkenése, a fogamzásgátlási technikák tökéletesedése. Nőtt a szülők tudatossága a családtervezés, gyermeknevelés terén; a társadalmi változások tükrében más értelmezést nyertek az érzelmeik, az intim kapcsolatok.

A gyermekek életkori sajátosságaihoz alkalmazkodó, védett világ létrejöttét segítették a fejlődő ipari társadalom életmód- és munkamegosztásbeli követelményei is. Ezeknek csak úgy lehetett eleget tenni, ha a gyerekek és fiatalok fokozatosan és viszonylag hosszú időt rászánva tanulták meg a felnőtt társadalomban élelét, a felnőtt élet élményeinek befogadását és feldolgozását.

Az így keletkező társadalmi igényekre is reflektálva gyors fejlődésnek indult a gyerekekre jellemző gondolkodás és viselkedés pszichológiai kutatása, mint az idő tájt neveztek, a „gyermektanulmány”. A gyermeki fejlődés vizsgálata alátámasztotta, hogy a gyermek gondolkodása és világlátása minőségileg különbözik a felnőttekétől. A gyermek pszichológiai sajátosságainak ismerete kiküszöbölhetővé tette a tekintélyelvű kizárólagosságon, a felnőtt lét követelményeinek merev képviselésén alapuló gyermeknevelést, ugyanakkor elfogadtatta a szakszerűséget a gyerekekkel való bánásmódban.

Mai gyermekfelfogásunk, amely a gyerekek életét meghatározó társadalompolitikai és jogi intézményekben is érvényesül, ebből a múlt század derekán született eszmeiségből és értékvilágból eredezteti magát. Látszólag ezzel cseng össze, hogy a gyermekek helyzetének értékelésében ma is elnyomottságuk mértéke, jogaik érvényesítése képviseli a legfontosabb szempontokat. Vajon a gyerekek helyzetében és a velük való bánásmódban bekövetkezett változások mégsem érintették a lényegét? Álláspontom szerint, amelyet a következőkben bizonyítani szeretnék, mástól van szó. Nem azonos elvek, előfeltevések vezették a századforduló idején és ma a gyermekek jogainak érvényesítéséért, elnyomott helyzetének megszüntetéséért küzdő szakembereket és alapvető különbség van az elvek gyakorlati következményeiben is.

A jelen közvetlen előzményeit vizsgálva: a hatvanas években a családszociológiai szakirodalom jelentős és széles körű kedvező változást regisztrált az emberek családi életében, a gyerekekkel való bánásmód stílusában és eszközeiben. A családokban is felbomlottak a merev hierarchiák, a gyerekekkel való megértőbb bánásmód következtében javult a belső harmónia. Statisztikailag is értékelhető tény, hogy csökkent a gyerekekkel való kegyetlenkedések száma: például Musgrove angol szerző adatai szerint 1900-ban 3226 esetben róttak ki szülőkre büntetést a gyerekekkel való kegyetlen bánásmód miatt, 1964-ben mindössze 418 esetben. (Musgrove, 1966, 47. old)

A hetvenes évek második fele óta ezzel ellentétes tendenciákkal találkozunk. Bár a szülők az uralkodó pedagógiai ideológiák hatására mind kevésbé alkalmaznak tiltásokat és korlátozásokat, úgy tűnik, ez nem vezetett a kapcsolatok javulásához. Hogy csak néhány, ezt alátámasztó tényről idézzünk: az elmúlt két évtizedben jelentősen gyarapodott a tizenévesek szökése a leginkább liberális gyermek-

nevelési hagyományokkal rendelkező Egyesült Államokban. Ugyancsak az Egyesült Államokban készült statisztikák tanúsága szerint 1976–1986 között megháromszorozódott a gyerekekkel szembeni kegyetlenkedések, és visszaélések aránya (Papalia, D.–Wenkos Olds, S., 1990). Az iskola a 80-as évek második fele óta az egész nyugati világban a teljesítményromlás, lemorzsolódás, a diákok növekvő kezelhetetlenségének problémáival küszködik.

A nyolcvanas évek elején több olyan munka jelent meg, szintén az Egyesült Államokban, amelyek a mai fejlemények tükrében ismét veszélyeztetve látják a védett gyerekkort, és attól tartanak, hogy a felnőttek és gyerekek világa a középkori helyzethez hasonlóan ismét összeolvad. Álláspontjuk szerint a gyerekek és felnőttek „egyenlősítése” nem a száz évvel ezelőtti kigondolt vívmányok egyenes folytatása, hanem sokkal inkább a visszavétele.

Széles körben ismert Neil Postman műve, „A gyermekkor eltűnése” (*The Disappearance of Childhood*, 1983). Postman elsősorban a tömegkommunikáció által gyökeresen átforgalmazott kulturális környezetet teszi felelőssé a gyermekek helyzetében bekövetkezett változásokért. A tömegkommunikáció és a korábbi kulturális csatornák között abban látja a különbséget, hogy az frott kultúra magában foglalta a védett gyermeki világ megőrzésének lehetőségét, hiszen a gyerekek csak 7–10 éves koruk között tanultak meg folyékonyan olvasni, ez önmagában is szelektálta számukra az információt. Ma, csakúgy mint a középkorban, a tömegkommunikáció révén a gyerekek szűrés és interpretáció nélkül válnak tanúivá a szexualitásnak, születésnek, betegségnek és halálnak.

Marie Winn magyarul is megjelent könyve, a „Gyerekek gyermekkor nélkül” is komoly szerepet tulajdonít a televízióknak és a tömegkommunikációnak a gyereki státusz megváltozásában. Ő azonban a gyermek emancipációját – az új egyenlősítést – hirdető nevelési ideológiákat véli a legjelentősebb tényezőnek.

A gyerekség és felnőtté válás közötti határvonalak megszűnésének jelei a kultúra és a viselkedés számos területén megfigyelhetők. Mindkét említett szerző már a nyolcvanas években felhívta rá a figyelmet, hogy a gyerekek küllemükben is egyre inkább a felnőttekre emlékeztetnek. Tíz éves aluli lányok játékkozmetikumokkal sminkelik magukat; egyre fiatalabb gyermekek színezik a hajukat, hordanak frivól, szexuális asszociációkat keltő ruhadarabokat. A szabadidős elfoglaltságok mind fiatalabb korban válnak és zsakába nyúló szórakozássá, hasonló tendenciák figyelhetők meg a dohányzás, az alkohol- és drogfogyasztás megkezdésében. A valamikori klasszikus gyerekjátékok – fogócska, bújócska – az Egyesült Államokban Postman szerint, „veszélyeztetett állatfajnak” számítanak.

Szakértők alapos gyanúja szerint – az angol újságok 1996 nyarán cikkeztek erről – kapcsolat lehet a gyermekpornó, a gyermekek elleni szexuális bűncselekmények háborzongatóan terjedő divatja, és a kislányok felnőtté válása, gyerekek szexuálisan kihívó megjelenése között.¹ Magukat a gyerekeket is egyre fiatalabb korban foglalkoztatja a szexualitás, bár ez nem spontán folyamat: az intim betét- és óvszergyártók jóvoltából a magyar gyerekek tanévenként legalább két felvilágosító előadást hallgatnak meg; a közelmúltban egy kifejezetten gyerekek számára készült filmben („Egy indián Párizsban”) 13 éves gyerekek nemi aktusa látható.

Bár a szexuális intimitás nyilvánossá tétele a pszichoanalízis torzított és vulgarizált eszmei bázisán a szexuális zavarok és túlzott elfojtások biztos ellenszereként propagálja önmagát, gyűlönek az adatok arról, hogy a szexuális zavarok száma növekszik. Az okok között szerepel, hogy az erotikus jellegű felhívó ingerek állandó jelenléte ugyanazt eredményezi, mint a vér és erőszak élményének mindennapivá válása: deszenzitizál, azaz megszokottá, érdektelenné teszi a korábban izgalmat, illetve averziót keltő képeket. A szexualitásról való tudás a jelek szerint nem feltétlenül vezet felelősségteljesebb magatartáshoz sem: az információk széles körfélelhetősége, valamint a fogamzásgátló szerek valóságos arzenálja ellenére az Egyesült Államokban a hatvanas évek óta megállíthatatlanul nő a tizenéves, gyakran 14–15 éves kori terhességek és szülések száma, mely többszöröse a nyugat-európai országokénak.²

A gyerekek és felnőttek kultúrája közötti választóvonal megszűnésének tételével szemben komoly érvek is felsorakoztathatók. A fogyasztói társadalmakban igen fejlett a gyermekipar. A játékok, bútorok, ruhák elképesztő tömege veszi körül a mai szülőt, valamennyi a legnagyobb szakértelemmel, a gyermeklélektan eredményeinek figyelembe vételével készült. Vizsgáljunk meg alaposabban egy igen széles körben használt cikket, a papírpelenkát. Ez a legjobb példa arra nézve, hogyan veszik figyelembe a gyermekek ellátását szolgáló termékeknek a gyerekek szükségleteit: a pelenka egyre tökéletesedő változatainak segítségével elérhetjük, hogy a baba száraz maradjon, könnyedén mozogjon, hogy egy csepp se csorogjon ki a pelenkából. Arról már ritkábban esik szó, hogy a papírpelenka megnyújtja a szobatisztaságra szoktatás idejét: egyrészt hiányzik a visszajelzés, a gyerek nem érzi a nedvességet és a kényelmetlenséget, másrészt a szülő is kevésbé motivált. Mindez nem szempont többé, a gyártónak legalábbis biztosan nem.

Joggal vehető fel a kérdés, mi rossz volna abban, ha egy gyerek nem két, hanem három, vagy négy éves korában szokik le a pelenkáról? Önmagában ennek az egy mozzanatnak talán nincs döntő jelentősége, üzenete azonban sokatmondó, és a gondozás-nevelés más területein is érvényesül. A szobatisztaságra szoktatás valaha fontos fordulópont volt, állomás a felnevelkedés útján. Ez volt az első alkalom, amikor a szülőnek rá kellett vennie a gyermekét, hogy uralkodjon szükségletein a társadalmi beilleszkedés érdekében. A szakemberek a szobatisztaságra szoktatást a szocializáció korai modelljének tartották. Ezt tekintetbe véve értékelendő, hogy ma elmosódó, elhúzódó folyamat, amelybe a szülők egyre kevésbé avatkoznak bele.

Másrészt a papírpelenka gyártói és reklámozói jellegzetes nevelésfilozófiát képviselnek: a baba akkor boldog – mondja a televízióban a lehetőleg névvel szereplő gyermekorvos, védőnő vagy más szakember – ha nem nedves, ha jó pelenkát visel. Nem praktikus használati tárgyat, életét megkönnyítő eszközt kínálnak a szülőnek, hanem a gyerek boldogságának zálogát – nyilvánvalóan nem lehet jó szülő, aki nem tesz meg mindent a gyereke boldogságáért. A boldogság pedig – sugallja a „boldog baba – száraz baba” reklám – nem más, mint a száraz pelenka által nyújtott jó közérzet, ha a gyerek lehetőleg sohasem tapasztalja meg a nedves pelenka kellemetlenségeit.

Bár senki sem állíthatja, hogy a kellemes közérzet szöveg ellentétben áll a fejlődés érdekeivel, az az álláspont leg-

alábbi kétségbe vonható, amely a boldogság egyetlen forrásának az azonnali kielégülést, az öncélú jó közérzetet tekint. Léteznek hosszabb távú jutalmak is, többek között a gyerekek által egyébként oly természetes örömmel és izgalmal várt felnőtté válás, amely kárpótol a felkészülés értelmes áldozataira. Marie Winn megfogalmazásában az igazi érettség a lemondás képessége, az áldozatkészség, amelyek nélkül nincs valódi empátia, sem önzetlen szeretet. (264)

Tegyük hozzá: miként a hatvanas évek óta egyre gyarapodó kutatási eredmények jelzik, nem javult a pszichés ellenálló képesség, a nehézségekkel való megküzdés képessége sem. A tömegessé vált drogfogyasztás, a fiatalokori neurozisos és depressziók számának növekedése, a valóság elől való menekülés sokféle kulturális szimptomája azt mutatja, hogy a felnövekvő nemzedékek teherbíró képessége csökkent – igaz, mint erre a későbbiekben még kitérek, súlyos körülményekkel kell megküzdeniük.

Felmerül a kérdés, vannak-e, lehetnek-e objektív, elfogadott tények a gyermeki fejlődés, a gyerekekkel való bánásmód feltételeire vonatkozóan, ilyennek tekinthetők-e a szaktudományok eredményei? Természetesen csak korlátok között. Ha azonban nem az empirikus tényfeltáró tudomány eredményeit próbáljuk meg értelmezni a nevelés számára, akkor az – miként korábbi századokban – csak ideológiai forrásokból tud meríteni. Megjegyzendő, hogy a nevelés szaktudományos alapokra helyezése szintén a századforduló elvi jelentőségű törekvéseinek egyike, amellyel például Magyarországon minden

nevelési irányzat egyetértett (Vajda, 1994, 102 old.). A tudományos megfigyeléssel feltárt gyermeki sajátosságok jelentették a legfontosabb hivatkozást azok számára, akik szembeszálltak az ideologikus alapú, feltétel nélküli konformizmusra nevelő, mereven normatív szemlélettel.

Ugyanakkor a mai pedagógiai gondolkodásra a legjelentősebb hatást gyakorló, a leggyakrabban C. Rogers és A. Maslow nevével fémjelzett humanisztikus iskola is egyértelműen világnézeti jellegű, bár tudományként (is) definiálja önmagát. A gyakran mozgalomként is emlegetett humanisztikus-fenomenológiai iskola alapértései, amelyen pedagógiai hitvallásuk alapszik: az erkölcsileg helyes döntéseket velünk született értékek teszik lehetővé, az emberi élet célja a minden emberre jellemző kreativitás szabad kibontakoztatása, mely akkor valósulna meg, ha lehetővé válna, hogy az egyének önmaguk szervezzék és kontrollálják viselkedésüket. A társadalom, a felnőttek beavatkozása, a külső erkölcsi szabályok képviselője – azok módjától és minőségétől függetlenül – korlátozza az egyéni kreativitás kibontakozását (Husén, T.–Postlethwaite, 1994). Ám a velünk született értékek, a belénk programozott spontán fejlődés, ez a részben a pszichoanalízis által modernizált Rousseau-i tétel semmilyen tapasztalati adattal nem támasztható alá. V. N. Ryckman, egy Maslow-ról, a tekintélyellenes pszichológia és pedagógia főalakjáról szóló tanulmány szerzője ironikusan jegyzi meg: „Sajnos, minthogy a természetes etikára vonatkozó bizonyítékok nem meggyőzőek, egy erkölcsi tekintély – Maslow – szavára kell hagyatkoznunk” (392. old.).

A humanisztikus pedagógia nem integrálta a fejlődéslélektan évtizedek alatt felhalmozott igen jelentős empirikus eredményeit, sőt ajánlásai ez utóbbiaknak gyakran el-

Ö V A L A T T

Lassan a testtel!

JOGSZABÁLYOK A TENGERENTÚLRÓL

Haza csak ott van, hol jog is van. Tudjuk jól, és irigyelhetjük Amerikát, amely függetlenné válása óta jogszabályokkal pármázza ki polgárainak életét. Persze könnyű ott, ahol a nemzet (kis túlzással szólva) politikai nemzet, születése (kis túlzással szólva) egybeesik frásos Alkotmányának keletkezésével, s ráadásul az angol-szász jogrendszert kapja örökségül. Két évszázad elegendő idő volt arra, hogy ez a jogrendszer kifinomuljék, a szövetségi, tagállami és helyi rendeletek szintjei világosan elváljanak egymástól, és hogy az élet szinte minden területét beszabályozzák.

Arra még várnunk kell, hogy a kisebb magyar települések is saját hatáskörükben szabályozzák ember és ember személyes viszonyát, de tanulni sohasem korai.

Fegyverhasználat intim helyzetben. Connorsville (Wisconsin): A férfiaknak tilos löfgyertyüket elstíniük, amikor partnereiknek orgazmusa van.

Szűjszag. Alexandria (Minnesota): Hagymás, fokhagymás vagy szardíniás leheletű férj nem közeledhet asszonyához. A törvény előírja, hogy felesége kérésére a férfi köteles fogat mosni.

Ivászat az ágyban. Ames (Iowa): A feleség jól teszi, ha időben figyelmezteti az urát, hogy házasság után, az ágyban fekvő és hitvesét a karjában tartva a jog szerint csak három korty sört szabad magához vennie.

Hol szabad a szerelem? Sok hatóság érzi kötelességének, hogy meghatározza a szerelmeskedés legális helyszíneit. Tremonton (Utah): Nincs pardon a mentőautóban helytelenkedő nők számára. Akit tetten érnek, azt nemi kihágásért bűrség elé állítják, és „a nevét ki kell írni a helyi újságban”. A férfiak – bizonyára érdemeik elismeréseképpen – vitán elhetik világukat a szíriénázó mentőben, se eljárás, se pellengérré állítás nem fenyegeti őket. (Gyanús, hogy a halottaskocsikról a város rendeletgyűjteménye mélyen hallgat.) Sioux Falls (Dél-Dakota): A város szállodáiban az a szabály, hogy minden szobába dupla ágyat kell beállítani. Viszont ha a pár csak egyetlen éjszakára veszi ki a szobát, az ágyakat kötelező egymástól fél méterre eltolni. Az ágyak között, a padlón szeretkezni törvénybe ütköző cselekedet. Newcastle (Wyoming): Rendelet tiltja, hogy a párok az áruházak hűsifagyasztó kamráinak hidegében egymásnak essenek.

Autók, parkolók. Még nem alakult ki egységes álláspont a parkoló autókkal kapcsolatban. Liberty Corner (New Jersey): Tilos. Ha viháncolás közben a fiú vagy a lány véletlenül meg-

lentmondanak. Csak néhány példát idézünk: empirikus kísérletek sora igazolta, hogy a büntetés nem nélkülözhető a nevelési folyamatban, a büntudatra szükség van az erkölcsi fejlődéshez; a gyerekek érdeklődése nem spontán, hanem jelentős szerepet játszik benne a környezet inspirációja; a nevelő túlzottan megértő magatartása csökkenti a gyerek teljesítménymotivációját és ennél fogva a teljesítményét is.³

A humanisztikus iskola nézetei a felnőtt befolyással és intézményeivel szemben teljes mértékben illeszkednek a hatvanas évek szélsőbaloldali diákmozgalmainak antipedagógikus irányzatához, amelyet talán a legvilágosabban Ivan Illich könyve, „A társadalom iskolátlantása” (*Deschooling Society*) képvisel. Az antipedagógia mindenfajta nevelést lélekromboló hatásúnak véli, feleslegesnek, sőt károsnak tartja a nevelés intézményeit, idealtáplálja a gyermekek középkori, a felnőttekkel egybefolyó világát, mint az igazi szabadság állapotát. Az NSZK-ban a nyolcvanas években felvirágzó antipedagógiai mozgalom egyik alapműve (Braunmühl, idézi Zrinszky L., 1990) azzal a követeléssel áll elő, hogy az NSZK alkotmányát egészítsék ki az életkori diszkrimináció fogalmával, azaz életkora miatt senkit ne érhesen hátrány, sem előny (90. old.)

Postman joggal hívja fel a figyelmet a fenti gondolatmenet súlyos ellentmondásaira: a gyereki emancipáció hívei a gyermeki sajátosságok tekintetbe vételén alapuló, védett, privilegizált helyzetet értelmezik elnyomott, jogfosz-

tott helyzetként; hasonló logikával értelmezhető szexuális zaklatásként a férfiak előzékenysége, segítőkészsége nőkkel szemben. Hiszen a gyerekek kímélése is gyengébb, sérülékenyebb, kiszolgáltatott voltuk elismerésén alapul; ezen kívül a szülői felelősségvállalás és a törvényi megkülönböztetés is értelmét veszti, ha nem ismerjük el a felnőttek és gyerekek között fennálló aszimmetriát. Postman csaknem másfél évtizeddel ezelőtt frott szavaival kitűnő jósnak bizonyult. Miként a *Guardian* című angol lap 1997 júliusában, a *Heti Világgazdaság* pedig 1997. október 4-i számában hírt ad róla, az Egyesült Államokban a fiatalkorúak bíróságának megszüntetését fontolgatják. Az ok, hogy a fiatalkorúak bűntényeinek kezelésére felállított bíróságok nem tudnak megküzdeni az elképesztően megszorodott esetekkel, és a gyerekek által elkövetett bűncselekmények növekvő durvaságával. A *Guardian* cikkének szerzője az elgondolást elképesztőnek nevezte, és kétségeit fejezte ki, miért jelentene megoldást a kétféle ítékezés egybeolvasztása. A cikkben foglaltak szerint a változást javasoló ügyésznő többek között a neveléstudomány mai álláspontjára hivatkozik: a valóságban nincs is jelentős különbség a gyermekek és a felnőttek között.

Az USA várhatóan nem marad egyedül új jogértelmezésével: az ijesztően gyarapodó gyerekbűnözés hatására egyre több országban – így Magyarországon is – javasolják a büntethetőségi korhatár leszállítását. Ugyanakkor a nevelő célzatú (a törvényinél lényegesen enyhébb, emberségebb és megelőző hatású) szülői vagy tanári büntetés részben jogi sankciók alá esik, részben a nevelési propaganda által elítélt eszközök közé tartozik, mert ellentétes a gyereki emancipáció eszméivel.

Hihetőnek látszik Postman ama feltételezése is, hogy a gyerekek felnőttesítése nemcsak a szexuális érdeklődés felébredés-

nyomja a dudát, börtönnel is büntethető. Carlsbad (Új-Mexikó): Liberális fészek. Nem tiltják, hogy a dolgozók ebédszünetüket a parkoló autókban folytatott szeretkezésre használják fel. Csupán annyi a megkötés, hogy sűrű függöny fedje a kocsik ablakait, nehogy bekukucskáljon valaki. Coeur d'Alene (Idaho): A városban az egyik legbiztosabb találkahely a parkoló autó ülése. A rendőrnök tilos csak úgy ukmukfukk odarohanni a kocsizhoz és bezörgetni. Az előírás szerint először be kell állnia a rendőrautóval a másik jármű mögé, utána köteles háromszor dudálni, majd két percet várakozni, és csak ezután szállhat ki a saját kocsijából, hogy földérintse a cselekményt.

Illemszabályok. A társas kapcsolat viselkedési szabályait célszerű jogi formában meghatározni, hiszen nem mindenki szítja magába az anyatejjel a párosan töltött idő magatartási normáit. Willouddale (Oregon): A férjeknek nemi élet közben tilos káromkodniuk. Oblong (Illinois): Azzal is megadják a tiszteletet a házasság intézményének, hogy a törvény elé citálják azt a személyt, aki az esküvője napján, vadászat vagy horgászás közben szeretkezik. Ugyancsak Illinois államban rendelkeznek úgy a jogszabály, hogy a nők kötelesek fiatalúrnak szólítani minden agglagényt. Florida: Ebben az államban is törvény vigyázza a házasság tekintélyét. Számos kézenfekvő érven túl az is a férjhez menés mellett szól, hogy vásárnaponként a hajadonok, az elvált és özvegyasszonyok számára szigorúan tilos az ejtőernyős ugrás.

Ruházkodás. Helyi szinten bőséges a joganyag, de a szabályok egyelőre nem mentesek az ellentmondásoktól; ezt nyilván

csak a szövetségi törvényhozás kiküszöbölheti ki. Norfolk (Virginia): A nők nem léphetnek ki az utcára fűző nélkül. Valaha egy szerencsés közalkalmazott, a fűzőellenőr feladata volt, hogy ügyeljen a törvény betartására. (Az ellenőri posztra csak férfi pályázhatott.) Merryville (Missouri): A Közép-Nyugaton a kérdést emberi jogi szinten gondolták végig, és alapvetően más véleményre jutottak, ugyanis a hölgyeknek tilos befűzni magukat. „A vérbő amerikai férfiak nem szabad megfosztani a női test természetes domborulatainak látványától” – írja elő a rendelet. Helena (Montana): Szigorúan elrendelték, hogy a hölgyek csak akkor táncolhatnak a kocsmaszalonon, ha legalább másfél kiló ruha fedi testüket. Nem tudni, hogy a szabály végrehajtási utasításában előírták-e, ki és hogyan mérje az öltözék súlyát. Cleveland (Ohio): A hölgyek lábán nem lehet lakkcipő – nehogy a férjmép olyasmit lásson tükröződni a cipőn, amihez az égvilágon semmi köze. Hastings (Nebraska): Előírás, hogy a szállodások minden vendégüknek adjanak tisztára mosott, frissen vasalt hálógínget. A pároknak – természetesen a házaspároknak is – tilos meztelenül együtt tölteniük az éjszakát. Egy-máshoz közeledniük is csak a tiszta, fehér pamut hálógíngben szabad. Bozeman (Montana): A törvényalkotók a ruházkodás határeseteiről is szólnak. Egy rendelet szigorúan megtiltja, hogy a különnemű párok napnyugta után a házuk előkertjében meztelenül szerelmeskedjenek. Hogy mi történik, ha fényes nappal, zokniiban, netán azonos neműek között szövődik kerti kapcsolat, arról a jogszabály egyelőre nem rendelkezik.

sében, hanem a sérelmükre elkövetett visszaélések, kegyetlenkedések elszaporodásában is szerepet játszik: az egyenjóság azt is jelenti, hogy a felnőttek nem védendő, gondozásra szoruló lényt, hanem ellenfelet látnak a gyerekekben.

A humanisztikus mozgalom talaján álló pedagógiai és pszichológiai irányzatok nemcsak azokról a tudományos eredményekről nem vesznek tudomást, amelyek az erkölcsi értékek társadalmi eredetét, a felnőtt irányítás szükségességét, a gyerekek pozitív, támogató tekintélyek iránti igényét látszanak igazolni. A közelmúltban a pedagógiai ismeretterjesztésben is kívül maradt – fejlődéslélektani kutatásai arra is rámutattak, hogy már születésünk pillanatában különbözünk, többek között az alkalmazkodás képessége és hajlandósága tekintetében is. A szülői bánásmódot nem jelentéktelen mértékben a gyerek viselkedése alakítja, még akkor is, ha ebben a szülő rendelkezik nagyobb tudatossággal és felelősséggel. Éppen itt húzódnak az empírikus pszichológia mondandójának korlátai: arról már nincs és nem is lehet empírikus adat, milyen határok között is mozoghat a szülő erőfeszítése, hogy a gyerek veleszületett tulajdonságait alakítsa, és mely tulajdonságokkal törekedjen többé-kevésbé szembeszállni – ezt a mindenkor érvényes ideológiák szabják meg. Napjainkban, miként Leszek Kolakowski éppen a gyerekek helyzete kapcsán mondja, a legfontosabb eszmei körülmény a neoliberalis gondolkodásmód irtózása az indoktrinációtól. Ezáltal a humanisztikus mozgalomnak a veleszületett és univerzális emberi természetre vonatkozó feltételezése kap megerősítést: „A felvilágosodás liberális filozófiáját kezdettől fogva támadták és utópiának minősítették. A bírálatok szerint ennek a filozófiának a kiindulópontja egy, a történelmen felül álló egyén, aki mindenütt ugyanolyan, mindenütt ugyanazok a szükségletei és céljai és ugyanaz a gondolkodásmódja is. Ez a modellember nem létezik és soha nem is létezett; ez az oka annak, hogy liberális program szükségképpen kudarcot vall.” (1993, 14. old.)

Az embertudományok ideologikus kötöttségeit jelzi a modern fejlődéslélektanok egy másik jellegzetessége, amely közvetetten szintén elősegíti a gyerekség és felnőtté válás közötti távolság csökkentését. A posztmodern gondolkodásmód, mely szerint kerülendő a kultúrák minősítése, rangsorolása, kiterjed a felnőttek és gyerekek kultúrájának összehasonlítására is. Ma inkább nem fejlődésről, hanem az életkorhoz kapcsolódó változásokról ír a szakirodalom. A felnőtté válást, a gyermeki fejlődés célját és csúcst, az „egész életen át tartó fejlődés” eszméje teszi érvénytelenné. A felnőtté válás csupán egy állomás, melyet más állomások követnek. A fizikai, értelmi gyarapodás, az erkölcsi felelősség vállalása, amelyek által a gyerekek alkalmasak lesznek felnőtt feladatok ellátására, jogok viselésére, elveszíti minőségét. Ezzel párhuzamosan a gyermeki minőség, a különleges gyermeki tulajdonságok, amelyek a gyermeki védettség és a gyerekek szolgálatára létesült intézmények létét indokolták tették, szintén elveszítik jelentőségüket.

Miközben ez a szemlélet elkerüli a felnőtté válás (és közvetve a társadalmiság) értékkel való felruházásának buktatóit, képviselőinek nehéz értéktelen választ adniuk a kérdésre: mit jelent az egész életen át tartó fejlődés? Hiszen testi – szellemi képességeink egy idő után vitathatatlanul

hanyagolni kezdenek. A fejlődés a személyiségre vonatkozik – csak hogy mit értünk a személyiség fejlődésén, a harmonikus, egészséges életen? Ki tudná értéktelenesen meghatározni, mi a pszichés egészség? A legnagyobb veszély, s ennek ma vannak jelei, hogy kialakul valamilyen elfogadott etalon, például a „pozitív, harmonikus személyiség”: ebbe ugyanis éppen a sokat dicsőített egyediség nem férhet bele. Egyebek között a nagy alkotók, akik életművüket válságok és vívódások között hozták létre.

A gyerekek helyzetét természetesen nem kizárólag, vagy talán nem is elsősorban a róluk való gondolkodás határozza meg. Ezért az alapos helyzetfelmérés érdekében nem tekinthetünk el attól, hogy megvizsgáljunk néhány, a gyerekek és fiatalok társadalmi helyzetére vonatkozó körülményt. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy abszolút számuk, illetve az össznépszerűség belüli arányuk folyamatosan csökken. A gyermekek létszáma – az akár 50 évvel korábbihoz képest is rendkívül alacsony csecsemő- és gyermekhalálozás ellenére – a '90-es évek második felére a fejlett országokban mindenütt korábban elképzelhetetlenek tartott mélypontra süllyedt.

A gyerekek és fiatalok számának csökkenése nemcsak a nyugdíjrendszereket sorodra veszélybe. Értelmszerűen másként érdekelt a jövő problémáiban, például a környezet szennyezésének ügyében az, aki gyereket nevel, mint az, akinek saját elmúlásával minden véget ér. (Annál is inkább, mert sokan éppen a totális pusztulás gondolata miatt nem vállalnak gyereket). Másrészt az adófizetők, választópolgárok között egyre több a gyermektelen, akik nem szeretnék, ha adóikat oktatásra, gyermekvédelemre, gyermekorvosokra költenék. Az Egyesült Államokban a közelmúlt oktatási reformjainak ez volt az egyik akadály. Így a gyerekek ügyei egyre inkább kisebbségi ügyekké válnak, növelve az egyén gyermekneveléssel kapcsolatos terheit, és tovább csökkentve a szülési kedvet. A gyermekvédelem, a közoktatás kérdései ma Nyugat-Európában a politikailag kisebb súlyú kérdések közé tartoznak.

A gyermekésk és ifjúság védett világa ellen működnek a jelen gazdasági változásai. A '90-es évek derekára egész Nyugat-Európában nyomasztó méreteket öltött az ifjúsági munkanélküliség, és ez nem kizárólag a szegényebb országok jellemzője. Például a jómódú, bár a közelmúltban gazdasági nehézségekkel küszködő Svédországban hasonlóak a munkanélküliek életkori arányai, mint Magyarországon (az összes munkanélkülinek kb. 27%-a 25 éven aluli), csak alig valamivel alacsonyabb a szintén fejlett gazdaságú Hollandiában (24,3%) és jóval magasabb Norvégiában (40%; Hammer, T., 1996).

Több ifjúságszociológiai munka beszámol róla, hogy az iskola elvégzése utáni munkanélküliség alapvetően megzavarja a felnőtté válásba való átmenetet. A fenti norvég kutatáson kívül Jones és Wallace angolai vizsgálata (1992), illetve egy magyar nyelven megjelent kötet (Gábor K. 1992) Németországban és Hollandiában készült tanulmányai azt támasztják alá, hogy a fiatalok számára ma is a teljes munkaidős állás jelenti a felnőtt státusz elérését, a munkanélküliség negatív hatással van az identitás, az autonómia és a kompetencia kialakítására. A munkaerőpiacról való kiszorulás zavarokat okoz a nemzedékek kapcsolatában és a nemi szerepek elsajátításában.

A norvég utánkövetés vizsgálat adatai azt mutatják, hogy a munkába lépés elmaradása más kapcsolati és szerepvázlatok létrejöttében is szerepet játszhat. A munkanélküli fiatal férfiak jóval nagyobb hányada lakott 25 éves korában még a szüleivel, mint a munkát találók: a munkanélküli férfiakból *nest sitters*ek, otthonülők lettek. (Érdekes módon nem volt hasonló eltérés a lányok esetében). A norvég kutató feltételezése szerint a már korábban említett, elsősorban az Egyesült Államokban regisztrált tömeges korai gyermekszülés a fiatal anyáknak abból a vágyából ered, hogy felnőtt identitásra tegyenek szert.

Míg tehát a hatvanas-hetvenes évekig a gyermekkor a felnőttkorra való felkészülés, az ifjúkor egyértelműen a foglalkoztatottak társadalmába vezető bekapcsolódás szakasza volt, ez a helyzet mára gyökeresen megváltozott. A későbbi karrierre, életútra vonatkozó korai döntések nemcsak feleslegesek, de kivitelezhetetlenek is, értelmét veszti a megfontolt pályaválasztás, illetve pályára készülés. És bár a munkaerőpiaci esélyek különböznek a fiatalok társadalmi réteghelyzete szerint, a magasabb végzettségűek esetében is egyre gyakoribb a hosszan tartó kivárási, a képzés elnyújtása, a döntés halogatása, vagy adott esetben fordítva: az igen fiatalokri vállalkozóvá válás, a pénzkeresés hajszolása (Gábor K., id. mű).

Az ifjúságkutatók megfigyelései szerint a fiatalok kor megnyílik, létrejön egy újszerű életszakasz, az ifjúság utáni harmadik évtized, amely még mindig nem feltétlenül jelent felnőtt státust a hagyományos értelemben. A főfoglalkozású keresői pozíciókba való belépés minden rétegben későbbre toódik, a felnőtt lét cselekvési és fogyasztási lehetőségei viszont mind korábbi életkorban kínálkoznak. A fiatalok a fogyasztás révén jutnak társadalmi szerepekhez. A piacon való részvétellel való előkészítés – az „ifjúságformálás” – „már egészen fiatal korban elkezdődik, sokkal előbb, mint ahogy valós és önálló vásárlási döntéseket hoznának” (Gábor K., 41). Az ehhez szükséges jövedelmeket a „szürke gazdaságban” szerzik be a fiatalok; helyzetüket Zinecker német ifjúságszociológus a következőképpen írja le: „Az embernek életstílusa, szabadideje és kiforrott véleménye van magáról és a társadalomról, de él van vágva a hatalom és a gazdaság centrumaitól” (In: Gábor K., id. mű, 38. old.)

A munkanélküliség fenyegetése a veszélyeztetett rétegek gyermekei számára értelmetlenné teszi a tanulást, a társadalmi normákhoz való alkalmazkodást: az oktatás

nem képes idomulni a munkaerőpiac gyorsan változó követelményeihez. A középosztály gyermekeinek körében az állások, a társadalmilag biztonságos és tartós pozíciók megszerzéséért vívott harc – mint a szűkösség helyzeteiben általában – élesebbé válik, és ez tükröződik a képzés paradoxonaiban. A meghosszabbodott képzési idő mellett az iskoláztatás rák módjára, visszafelé halad: egyre fiatalabb korban kezdődik a különleges képességek elsajátíttatása, a versenyztetés. Figyelemre méltó, mennyire fel sem vetődik, hogy az oktatási intézmények által támasztott követelmények (óvodai nyelvórák, tanórák, sorozatos felvételik, rendkívül magas óraszám, növekvő számú vizsga egyre fiatalabb korban) ellentétesek a gyerek testi-lelki egészsége megőrzésének érdekeivel. Az állam nevében fellépő professzionális oktatásügy immár nem tekinti feladatának, hogy a gyerekek érdekét bármely értelemben is, (esetleg a szülői értékrenddel szemben) képviselje.

Buchman szerint a modern társadalomban az élet menetét az események, pozíciók és szerepek intézményesített szekvenciái szabják meg, és ezek alakítják az egyén előrehaladását térben és időben (1989, 43. old.) E szekvenciák a kilencvenes évekre kétségkívül összezavarodtak. „A gyermekkor és az ifjúság egyidejűleg siet és késik, gyorsul és lassul” – írja Zinecker.

A gyermekképzés ideológiai elemei és a gyermekek helyzetét kedvezőtlenül befolyásoló gazdasági-társadalmi változások tehát egy irányba mutatnak. Kétféleképpen értékelhetjük ezt a helyzetet. Az egyik verzió: a fejlődéslelektani interpretáció és a nevelésre vonatkozó propaganda megfelel a kor gazdasági követelményeinek; minden rendben van tehát. Végül is lehetséges, hogy más viszonyítási keret alkalmazása nem is igazolható: a fejlődésnek, a nevelésnek az adott realitáshoz kell igazodnia. Bár ha a száz évvel előtti reformátorok is így vélekednek, a mai tudományos eredmények meg sem születnek.

A másik verzió szerint az írástudók felelőssége, hogy egyfajta távlatból nézzék koruk uralkodó ideológiáit. Akkor viszont az a kérdés, hogy végső soron ki a nyertese a gyermekek átalakuló világában zajló folyamatoknak? Vajon a modern emancipációs elméleteket nem váltják-e aprópénzre a fogyasztóvá szocializálás nemtelen üzletében? Nem kell-e attól tartanunk, hogy a neveléstudomány csapdába kerülhet, és a tudomány látszólagos eszközével szűk gazdasági célok kiszolgálójává válik – miközben a gyermekek valódi ügye képviselet nélkül marad?

J E G Y Z E T E K

1. A nemrég belpolitikai botrányt kavart belgiumi események (gyerekekkel való szexuális visszaélés) ismeretében meglepő jelenség, hogy a Sabena belga légitársaság menetrendjének fedőlapján két csókolózó kisgyermek fotója látható.
2. Az USA-ban 1000 15–19 éves lány közül 96-an esnek teherbe, míg Hollandiában ez az arány 8/1000, illetve az USA-beli fiatal lányokhoz hasonlóan aktív szexuális életet élő svéd lá-

nyok körében is csak 35/1000. Az USA-beli tizenéves lányok abortuszainak száma is kétszerese a svéd lányokénak (Papalia, D. E.–Wendkos Olds, S., id. mű, 585. old.)

3. Ld. pl. Hoffmann, L. – Paris, S. – Hall, E. – Schell, R., 1988; Stevenson, H. W. összehasonlító tanulmányát a Hetherington, E.M.–Lerner, R. M.–Perlmutter, M. által szerkesztett kötetben.

- Buchman, M., 1989: *The script of life in modern society. Entry into adulthood in a changing world.* Chicago.
- Footlick, J. K., 1991: *What Happened to the Family? Marriage and Family*, 1991/92, 198-201.
- Gábor, K., 1992: *Civilizációs korszakváltás és ifjúság.* Szeged.
- Hammer, T., 1996: *Consequences of unemployment in the transition from youth to adulthood in a life-course perspective.* *Youth and Society*, 1996 VI. 450-468.
- Husén, T.,-Postlethwaite, N.T.: *The International Encyclopedia of Education* Pergamon, London, 1994.
- Illich, I., 1971: *Deschooling Society.* New York.
- Jones, G.,-Wallace, C., 1992: *Youth, Family and Citizenship.* Buckingham.
- Kolakowski, L., 1993: *Hol vannak a gyermekek a liberális filozófiában?* 2000, 2. szám.
- Musgrove, F., 1966: *Family, Society and Education,* London.
- Papalia, D. E., Wendkos Olds, S., 1990: *A Child's World,* New York.
- Postman, N., 1983: *The Disappearance of Childhood.* New York, London.
- Ryckman, R. M., 1985: *Theories of Personality.* California.
- Stevenson, H. V., 1988: *Culture and Schooling: Influences on Cognitive Development* In: Hetherington, M. - Lerner, R. - Perlmutter, M.: *Child Development in Life-span Perspective* Hillsdale, New Jersey.
- Vajda Zs., 1994: *A pszichoanalízis budapesti iskolája és a nevelés* Budapest.
- Waite, L. J., 1991: *New Families, No Families? The Transformation of American Home.* Los Angeles.
- Winn, M., 1980: *Children Without Childhood.* New York .
- Zinecker, J., 1992: *Gyermekkor, ifjúság és szociokulturális változások az NSZK-ban.* In: Gábor, 1992.
- Zrinsky, L., 1992: *A nevelés vége? Új Pedagógiai Szemle,* 7-8.

**JAK
MŰFORDÍTÓI FÜZETEK**

1997

I. félév:

Heiner Müller:

Képleírás

II. félév

Füst a dombról

(Négy román költő)

Herman Brusselmans:

A férfi aki munkát talált

Hugo Ball:

*Flametti, avagy
a szegények dandyzmusa*

Előkészületben:

Aleš Debeljak:

Bálványok alkonya (esszé)

Jacek Baczak:

Egy éjszakai ügyeletes feljegyzései

Magyarok Mózese

AZ 1859-ES KAZINCZY-ÜNNEPÉLYEK NYELVHASZNÁLATÁHOZ

MARGÓCSY ISTVÁN

A Kazinczy sírjánál 1859. télelő 30-án végbement ünnepélynél meghatóbbat, szebbet alig képzelhetni. Egy órával a díszmenet indulása előtt fölékestett hatókros négy szekéren zeneszóval szállították Széphalomra a négy hatalmas cserfát, Breckenheim hgnő ajándékát. 10 órakor indult meg a menet Sátor-alja-Újhelyből az ünneprendező válasszmány két elnöke vezetése alatt. Az egész út Sátor-alja-Újhely és Széphalom között el volt lépve gyalogokkal, lovasokkal, kocsikkal. A széphalmi domb is nemcsak Zemplén, Abaúj, Sáros, Torna, Ung, Szabolcs, Szepes sat. megyéknek nemzeti díszruhában megjelent úri rendjeivel, de fővel ékeskedék – egész községek népségei, feleségestől, gyermekestől valának ott, ünnepiesen öltözve, szalagosan, csokrosan. – Először Sennyei báró, azután Erdélyi János szónokla.; erre következék Kőlcsey dicsodalának eléneklése a sárospataki tanuló ifjúság által; ezután Matolay Attila szavalá Szemere Miklós költeményét.; erre Vörösmarty Szózatát zengé az összes közönség, s ez ének alatt tevé le Károlyné, szül. Kornis grófné a koszorút a sírra, melyhez aztán számtalan hölgy és leány koszorú és bokréta járulának. ... Végül az ösvágási lelkész imádságot mondván, a menet visszaindula Sátor-alja-Újhelybe, hol 400 terfékű lakoma várta az ünneplőket.¹

Ugyanennek az ünnepi eseménynek egy másik leírása talán még színesebben fogalmaz: mikor a Szózatot énekeltek, „E lélekemelő dal közben egy tündér jelent meg, ragyogó magyar öltözetben, halavány arccsal, sugárzó szemekkel, és oly költői kifejezéssel, hogy égből szállott angyalnak nézték, kit leküldött Isten, népe közé, koszorút adván kezébe, hogy tegye azt a sírra, melyet a nép emlékezete megszentel. E tündér Károlyi-Kornis Klarissza grófné volt. A szép grófné kegyelettel lépett a sírhoz, nemes vonású arcán a meghasonlottság tükrözte magát, szemében a szív gyöngyei – könnyek – ragyogtak, és mély alázattal, térdre borítva tette a koszorút a sírra. Kísérete a nép közül választott szüzekből állt, kik szintén koszorút tartottak kezeikben, és a grófné után letették a sírra.”² Ezután, mint kiderül, az az öreg pap imádkozott, ki Kazinczyt 28 évvel azelőtt, csupán 15 gyászoló jelenlétében, eltemette, s ezután került sor a négy hatalmas cserfának a sír köré plántálására...

E két leírás csupán felvillantani képes, mekkora ünnepekkel is emlékeztek meg hajdan Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulójáról – abban az időben, a modern kultúrpolitikák hivatalos és intézményes állami ünneplései előtt, a nemzet és az ország ily nagyszabású ünne-

lése teljesen példátlan volt, s kivált frót illetően. Az akkori Magyarországon, az éppen enyhülő, fenyegetettségében kényszerű engedelményekre szoruló diktatúra politikai erőviszonyai éppen lehetővé tettek egy nagyszabású, de csak közvetetten politikai vonatkozású rendezvény-sorozatot, melynek alapjellege lehet, hogy tüntetésszámba vehető, lehet, hogy csak kulturális érdekű... Kazinczy emléke kapcsán, úgy látszik, az országnak valóban rendkívül széles rétegei mozdultak meg, rendeztek kisebb vagy nagyobb ünnepet – egy év leforgása alatt több mint száz helységben, Kőszegtől Pesten és Széphalmon át Brassóig, különböző szervezetek vagy intézmények rendezésében, hihetetlen színes és nagy közönséget vonzó rendezvények zajlottak. Az Akadémiától kezdve iskolákon keresztül a városokig, negyetelekig, ipartestületekig terjed azon szervezetek sora, melyek ünnepeket szerveztek; számtalan kiadvány, történeti leírás, emlékkönyv, emlékvess, emlékszómondat, hírlapi cikk stb. látott napvilágot, köztük pl. Toldy Ferenc meghatározó tudományos leírása, a *Kazinczy Ferenc és kora*; számos képzőművészeti alkotás, kép, metszet készült (ekkor festette, adakozás nyomán Orlay Petrich Soma híres képét, a *Kazinczy és Kisfaludy Károly találkozását*); színházi megemlékezések sorát tartották meg – s végül, általában a rendezvények után, rendre díszvacsorákat s dalidókat szerveztek, melyeken pohárköszöntőkkel idézték meg a nagy előd emlékét... Az ünnepek alapmozgatója alighanem az lehetett, hogy Kazinczy emléke kapcsán kimondható lett, amit másként, másnak kapcsán kimondani nem volt szabad: „...érezd a hiányt!” (idézet Szász Károly emlékező költeményéből). Ma talán fellengzősen hangzik a korabeli leírás sok patetikus megfogalmazása, ám egy dologban semmiképp nem kételkedhetünk: a Kazinczy-ünnep oly megmozdulás volt, mely a teljes magyar politizáló és kultúrában forgó réteget a legmélyebben érintette: „A nemzet egy szívvé, lélekké olvadt össze. Milliő ajak egy gondolatot, egy érzést, egy forró imádságot harsogott, melynek féltett, szeretett tárgya a nemzet nyelve. A városokban, falukon, pusztákon – a bérczek között és a rónákon e naptól kezdve ugyanazon érzés lángolt a szívekbe, ugyanazon ima fakadozott milliók ajkán: az, hogy éljen Kazinczy emlékezete!”³

Tanulmányomban természetesen nem elemzem ez év eseménysorozatának sem egészét, sem egyes alkalmait,⁴ nem érintem a Kazinczy-kultusz történeti és speciális vonatkozásait sem,⁵ csupán az ekkori ünneplő nyelvhasználatnak egyetlen, úgy vélem, általánosan jellemző aspektusát veszem tüzetesen szemügyre. Három szöveggel indítom az elemzést: egy ünnepleírással, egy ünneplő vers idézésével, s egy motívumválogatással. A három szövegdarab-

Előadásaként elhangzott Az irodalom ünneplésformái című konferencián (a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Irodalomtudományi Intézet Kultuszutató Csoportja rendezésében), 1997. szeptember 30-án.

nak genetikusan semmi köze nincsen egymáshoz: összefüggéseikre, remélem, elemzésem képes lesz valamelyes fényt deríteni.

Az Aradon a színházban lezajlott ünneplés a színdarab és szónoklatok után nagy allegorikus jelenet megelevenítésében tetőzött. Ahogy a krónikás írja: „A színpad vadonvidéket ábrázolt, itt-ott síremlékeket tüntetve elő. Mindkét oldalról emelkedő szintén óserű sírök közepén botjára támaszkodó s az ősidőt jellegző gyászalak állt, a párkáktól környezve. Egy nyomásra az ősalak virágzó kort ábrázó fiatal alakká változott át, múzsáktól körülvéve; a vadonvidék eltűnt, s a színpad hátterében ragyogó fényű s nemzeti lobogókkal díszített dísztemplom tűnt elő, melynek aranyzott oltárán ősmagyar jelmezű gyermekek áldoztak, s fölöttük a halál szomorkodó angyala Kazinczy életnagyságú arcképét tartotta. Ugyane pillanatban mintegy varázsütésre a szirteken álló sírboltok megnyíltak, melyek egyikéből Atilla, másikkából Árpád alakja tűnt elő, a többiből pedig magyar öltözetű nőcsoporttól kísérve a két vezér lépett elő, miközben megzendült Kólcsey Hymnusza. Záradékul Pannonia lebegett alá, jobbát áldásra terjesztve ki, baljában a magyar zászlót lobogtatva.”⁶

Tóth Kálmán sokszor elszavalt és sok helyen lekötött versében olvashatjuk a következő sorokat:

*Két halma van magyar hazánknak,
Két végtetes, megszentelt halma:
Pannonhalma és Széphalom!
Amott Árpád, emitt Kazinczy!
Onnan szerezte vissza egyik
Az ő hazának drága földét,
Az ifju szép had onnan indult
Az összetiprott ő berkekbe
Hadának új oltárt emelni.
Pannonhalom és Széphalom!
Innen Kazinczy lelke indult
Eszméi fényes táborával,
Hogy visszaadja a magyart magának,
Ki annyi küzdés s vész után
Nem látva eszmecsillagot,
Erő s lélekben összezsibbadt.
Pannonhalom és Széphalom!
Legyen megáldva e halmoknak,
Föltámadásunk két halmának
Minden parányi porszeme.*⁷

A harmadik elemzendő szöveg félmondatoknak válogatása: azon idézetekből (illetve azon idézetek csekély részéből) van összeszedve, melyek Kazinczyt közvetlenül és egyenesen Mózeshez hasonlítják. Kazinczy ugyanis „a végzettől hivatva volt, hogy ébredező nemzetének élete egy új stádiumán való irányát kimutassa, ki ... míg élt, vezérlé népet új Mózesként az ígélet földére”,⁸ „Kazinczy nyugodtan halhatott meg 1831-ben, küldetése be volt végezve: Mózes megmutatta az ígélet földjét, Jósue megjelent”;⁹ Szász Károly arról énekel versében, hogy időnként előáll egy-egy olyan ember, ki népének mózesi vezére lesz:

*Ti Mózesek, népek vezérei!
Az új úton nem intnek vert nyomok.
Mezetlen lábatok sívó homok
Fölmarja; kő, vad túske vérezi,*

*És háládatlan népetek morog.
De egy tekintet a Nébo hegyéről
A szent országra: kész jutalmatok,
S könny, vér, verték, mit hullattatok,
E kéjézetben mind mind visszatérül!
Kazinczy egy volt e dicsők közül...*

rádásul olyan egy, ki már ifjúkorában így szól: „népemnek tűz-oszlopa legyek.”¹⁰ A tűzoszlop képe aztán máshol is sokszor előfordul: Toldy Ferenc sem elégszik meg azzal, hogy nagy beszédének elején így szól: „S íme, jött Kazinczy, s legott korának vezető lángoszlopa lett”, a beszéd végén még egyszer visszatér ugyanehhez a képhez, szólván: „ő vala ama lángoszlop, melyből a legnagyobbak is világot s ihletet vettek”,¹¹ s Lévy József is e képet alkalmazza a nyelvújítás ellenzőinek rovására: „Kazinczy mint egy lángoszlop állta előttük a sötétben, mutatván nekik, hogy nem tudják, mit cselekszenek. Valóban prófétai ihlet lakozék benne”.¹² A Mózes-alaknak egy másik allúziója, az ég csipkebokor fordul elő Oláh Károly versében:

*És íme, mint a napvilág fényhímöke,
Mint hajdan az ég csipkebokor tüze,
Kazinczy Ferencnek hatalmas szelleme
A nagy sötétséggel meg-összeittköze!*¹³

s megint másik Erdélyi János beszédében, aki, intvén a nemzetet „az Istentől hagyott küldetésnek feledése” miatt, az adott helyzetet így jellemzi: „mint a verestenger, melyen átmenve az ígélet földé kfnálkozik Izráel fiainak”.¹⁴ A példák sorát még hosszan folytathatnánk.

A Mózes-példázatot Kazinczy, „természetesen” magának köszönheti. Hiszen Kempelen Győző (az ünneppsorozatnak talán leghívebb és legprecízebb krónikása) nagy albumának mottójul magának Kazinczynek egyik híres versét teszi, a szent ügy érdekében enyhe kegyes csalást alkalmazván, mikor mindazt, amit Kazinczy eredetileg az elődjének tekintett Ráday Gedeonra írt, a szerepvers műfajkonvencióiból következően egyes szám első személyben, azt egyenes önvallomásnak vagy önértelmezésnek veszi, idézván: „Én újabb Mózes voltam, s népemet / Kihoztam a rabság hajlékiból .../... Az új törvénynek kettős ércztábláit / Lehoztam a Parnassz szent bérciről...” stb. A kérdés itt, e biblikus allúzió kapcsán most nem az, hogy Kazinczy vajon mennyire volt hajlamos a költészetet kultikusan szemlélni (egyébként azt hiszem, ő már életében a modern irodalmi kultusznak egyik kulcsfigurája volt, s ily irányú gesztusai részletes elemzést is igényelnének!), hanem az, hogy miért épp e Mózes-képet óhajtották az ő figurájára és szerepvállalására applikálni, s mit láttak vagy mit nem láttak benne ahhoz, hogy épp e prófétát véljék leginkább rokonának. Mert hogy az azonosítás nagyon régi és mély, azt sok tényező bizonyítja, elsősorban az, hogy rögtön Kazinczy halála után megfogalmazódik, s talán a legnagyobb hatású szónok ajkán: azaz Kólcseynek sokszor újrakötött s nagyon elterjedt emlékbeszédében. Kólcsey ugyanis, ha a nevet nem mondja is ki, nyilván Mózesre utal, mikor így szól: „Eszköz volt ő is a sors kezében: izzadott ő is azért, aminek gyümölcseit aratni más fogja; félszázadig küzdött a pusztában, s egy messze pillantás az ígélet földébe lőn minden jutalma.”¹⁵

A legvalószínűbb feltételezés az, hogy az egész Kazinczy-mitológiának azért volt szüksége a törvényhozó prófétára illetve a népezérre (a bujdosásban a lelket és az ígéletet őrző népezér) figurájára, hogy kiküszöbölhesse az irodalmi-esztétikai alkotások megítélésének értékszempontjait, s – hiába fájt volna is mindez nagyon magának Kazinczynek – az

fró helyett dicsérhessen Kazinczyban valami mást. Hiszen már Kölcseynek, az egykori barátjának és tanítványának is bizony mentegetnie kell Kazinczyt saját maga ítéletével szemben is: a fájdalmas, de a romantikus irodalom szémszögéből teljesen megérthető kritikusi szemlélet legfeljebb a történeti kezdeményezőt, legfeljebb a „szellemet” dicsérheti – magukat az alkotásokat egészükben el nem fogadhatja: „Mert prózája minden fogyatkozási mellett is, örökre szép lesz ugyan; versein művészi kéz fog ismerni, s kivált epigrammjai a költés koszorújában hervadatlan virágok maradnak: de a nemzetet nem ezek által tevő hálaadásává. Szellem vala ő, mely a tespedő egészet oly sokáig csaknem egyedül eleveníté; s lépcső, melyen egykorúit magasbra hághassanak, s a szerencsésebb maradék tetőre juthasson”.¹⁶ E kettős mérce fog Kölcseytől kezdve az egész félszázadon keresztül működni és hatni: Kazinczy a törvényhozóként fog élni és idézteni mind hívei, mind ellenfelei által, oly törvényhozóként, aki Istentől ugyan megkaphatta az igaz kőtáblákat, de maga nem alkotóként, hanem a törvény alkalmazójaként tűnt csak ki. Alighanem csak innen érthető Petőfi impozáns, bár talán nem teljesen végig gondolt kultikus képhasználat is híres 1847-es versében: Kazinczy Atlaszként tarthatja az eget, azaz az irodalomnak és a nemzetiségnek a kereteit, fróként azonban nemigen jön számításba – legalábbis Petőfi, akinek pedig az fróról alkotott véleményét általában az önkényes esztétikai tetszés irányította, ez irányban egy szót sem szól...¹⁷ Az 1859-es ünneplés során aztán végig azt figyelhetjük meg, hogy még a legrajongóbb dicséretnek is mind meg vannak szorozva jó adag esztétikai mentegetéssel: Kazinczynek nemcsak egykori tévedéseit és esetleges hibáit kell a történeti szellem nagyszerűségével kipótolni, hanem azt a szomorú tény is, hogy Kazinczy eredeti alkotói művei a századközep esztétikai normái szerint, minden mentegetés mellett is, könnyűnek bizonyulnak.

Paradox helyzet: egy nagy frót dicsérnek, ráadásul oly nagyszabású romantikus retorikával, mely magától értetődően feltételezi a romantikus esztétikának alapételeit (azaz az autonóm, organikus szép érvényesülését, s az alkotói eredetiségnek akár szélsőséges működését – hisz a modern kultusznak alapfeltétele hogy a kitüntetett alkotót mint hasonlíthatatlan *egyéniséget* és páratlan eredetiséget mutassa be), ám egyben egy olyan frót is, akinek műveit csak fenntartásokkal lehet dicsérni. Emiatt kell a nagyszabású ünneplések során állandóan *másról* beszélni (legjobb esetben a művészi törvényhozás – szintén Mózeset idéző – csodatévő aktusáról: míg őelőtte „chaosként törvény nélkül háborogtak a megszületendő költői nyelv elemei; Kazinczy volt az, ki a szépnek bájvesszejével elválasztotta a szárazat és vizeket”).¹⁸ Ahogy Mózes biblikus példázatában a szerepvállalás lényegében kiszorítja az egyéni különösséget, s a nagy próféta valójában csak Isten letéteményeseként, modern értelemben vett szubjektumnélküliségével tűnik ki, s nem az a fontos benne, mit tett éppen ő (hiszen azon kívül, hogy vezetett, nemigen alkotott semmit), hanem hogy miként biztosította az isteni ígéret beteljesülését, úgy Kazinczy esetében is a történeti, azaz nemzet- és nyelvörzői, építői szerep kiszorította a szépíróit (amint az egyik értekező ki is mondja: élete és munkássága nem szabad, hogy olyanokkal hason-

líttassék össze, mint pl. Dante, Goethe, Byron).¹⁹ Amit tett, természetesen fróként tette, ami azonban létrejött, az nem a mű, amire pedig a romantikus esztétikának szüksége lett volna, hanem a nemzetnek és a nyelvnek egy jobb, újabb állapota vagy ígérete, amely persze irodalomként is megfogalmazódik.²⁰ Az első szövegünkben idézett aradi ünnepség allegóriája e tekintetben is rendkívül árulkodó: Kazinczy a színpadon jóformán nincs is jelen, s amennyiben arcképe a jelenléte mégis biztosítja, az csupán az általános történeti nagyság zálogaként fogható fel: a feltámadási ceremónia sok ősmagyarja és vezére közt irodalomról szó nem esik...

Szó esik azonban a történelmi hódításról, sőt: visszahódításról. Nemcsak e naiv és csacska élőkép tanúskodik ugyanis arról, hogy Kazinczy ez ünnepbeli szerepe a hajdani honfoglalókhöz is kapcsolódhatott: Széphalom és Pannonhalma a két hadjárat fennkölt szimbólumaként, ha nem is ily explicit megfogalmazásban, nemegyszer visszatér. Amint Árpád visszavette jogos örökségét Attila nyomán, úgy lépett fel a nyelv elnyomatása és pangása idején az új honteremtő, aki a nyelvre és kultúrára (azaz anyanyelvi irodalomra) alapozott nemzetnek legfontosabb hősvé kreálható. Erdélyi János pl. egyenesen a meghirdetett nemzet- és nyelvhalál közvetlen fenyegetésével szemben érzi jogosnak, egyszerre természetesnek és isteninek Kazinczy felléptét, mikor így szól: „Az élet beszédének, az irodalomnak, mióta magyar él, nem volt nagyobb művelője Kazinczy Ferencnél; és eme hív magyar, kinek nagyságának mértékére bármely ország sem lehetne igen nagy, éppen ez évben száz esztendeje hogy született, előbb négy évvel, mint a rettenetes jövendőlés (azaz Kollár Ádám jóslata)²¹ történt, mert így akarát a gondviselés, hogy a rossznak, a veszedelemnek ott legyen már az orvossága is.”²² De e történeti helyzet és történeti funkció miatt lesz majd minden fejtegetésnek kiindulópontja a 18. századi nyelvi romlás és „elnemzetietlenedés” (evégett persze, a mai történettudomány szémszögéből nézve, sok megengedhetetlen történeti torzítás is megesisik!), s emez analógia még az egyébként oly higgadt és méltányos értekezést is, mint milyen a Gyulai Pálé, eltolja a kultikus konstrukció felé: „Kazinczy pályája szokatlan fényben ragyog, a lángész és a hazafiság kettős fényében: akkor elnémul minden gáncs, kibékül minden ellentmondás, s ő nemcsak nagy frónkká válik, hanem egyszersmind egy nagy eszmének, egy nagy tettnek bajnokává, nemzeti hőssé, ki mint Árpád Attila birodalmát, visszahódította nemzeti szellemünket, ki mint Hunyadi az izlám jármát, széttörte az idegen műveltség bilincseit, s megalapítója lőn nemcsak irodalmi, hanem társadalmi és politikai újjászületésünknek is.”²³

Kazinczyból ilyen konstruált körülmények között válik aztán profán *meguáltó*, aki életét és műveit mind feláldozza, hogy népének és nemzetének majd, az elkövetkezendőkben jó legyen. Kazinczy figurája így telítődik meg aztán a krisztusi allúziókkal (már Kölcseynél is érződik, bár kifejtetlenül, az evangéliumi analógia az elvetett és elhalt, és csak majdan termő gabaonaszemről), melyek a krisztusi szerepnek olyannyi változatát képesek mozgósítani (ismét nyilván nem függetlenül attól, hogy Krisztusban sem a művekben fennmaradt alkotói kreativitást szemlélhetjük). A példák száma korlát-

lan: talán Vachott Sándor 1842-es verse használta először „a nyelvnek Megváltója” kifejezést,²⁴ ám 1859-ben e szóhasználat majdhogynem kézenfekvőnek tekinthető. A sárospataki ünnep szavalatában elhangzik, hogy Kazinczy „Kicsinylé a polgári pályakört, / Előtte egy magasztos cél lebeg: / Hogy a világot váltsa meg!”²⁵ Kiss József több helyen is megjelent versében pedig azt találjuk, hogy a nemzet halál elhárítására

*Egy oly lelket, minő Kazinczyé,
Hívtott erre el a bölcs végezet,
Hogy megtartsa az ön vékeiért
Annyiszor megbínhódott nemzetet.
Hogy Ó legyen, ki békén hordozza
A megváltás kínos keresztjét el,
Midőn fölé forró szerelmeért
Tövis-koszorút hátálán kéz emel.*²⁶

(E képkörből a legerősebb túlzást aztán alighanem Kempelen Győző egyébként nem inkorrekt irodalomtörténeti fejtegetése tartalmazza: ő, elfogult szegedi polgár lévén, Dugonics András nagyságát sem hallgathatja el, ám az ünnep hevében ily módon érvel: „Valamint a világmegváltónak előhírnöke volt János, ki tudatta az emberekkel, hogy eljövend az, ki megjavítandja az embereket, megtisztítván őket bűneiktől; úgy Kazinczy Ferencnek előhírnökeül tekinthetjük Dugonics Andrást, ki meg volt győződve arról, hogy jövend utána egy nálánál is nagyobb nyelvapostol, hogy megjavítsa a nyelvet, megtisztítván azt a hozzá tapadt nem magyar salakoktól.”)²⁷

A megváltó vagy a próféta, szerepéből következően, nem önmagáért működik, sőt: önmaga nem is alkot – ami végett ő elhivatott vagy elküldetett, az nem más, mint az eljövendő nemzedék. Az ígéret földje e képzetkörben nem más, mint a mostani (azaz az akkori) magyar nemzet vagy társadalom vagy irodalom – ennek a megléte, éppígy léte, virágzása a garanciája annak, hogy a prófétának vezetése érdemes és gyümölcsöző volt. Ahogy Tompa Mihály éneklé a nyelvről:

*...Zeng, és mi élünk! ...
Oh Szent, melyért küszködve élteél,
– Sorsán kiöntve lekedet –
Ez ünnepség örömtüzénél
Lásd nemzeted, halld nyelvedet!*²⁸

A Kazinczy-ünnepnek talán legérdekesebb tanulsága, hogy jóval több szó esik a nemzet és a nyelv mai állapotáról, lehetőségeiről (még ha a mélyebb gondolkodók, pl. Gyulai Pál szájából elsősorban óhajító módban is), mintsem magáról az ünnepelt figuráról vagy az ő alkotásairól. Az egész Kazinczy-alak mintha arra lenne ez ünnepség díszletei között kitalálva, hogy az ünneplők bebizonyíthassák önmön derekasságukat (azaz hazafiságukat, hűségüket a nemzet, a nyelv és az irodalom iránt), s mintegy megmutassák közbenjáró védőszentjüknek (kihez amúgyis sokat imádkoznak),²⁹ hogy az ő egykori vetése megfogant, s utódai az ő szellemében tevékenykednek (amint Eötvös József szép beszédének zárszavai ezt nyíltan ki is mondják: „Mert ő megérdemelte a borostyánt: de az örökké zöld koszorút csak oly nemzet teheti fiának homlokára, mely arra maga is méltónak mutatta magát”).³⁰ Nemcsak az oly átlátszó öngigazolásra lehet itt gondolnunk, mint ami a Jókai Mór didaktikus verséből kihangzik:

*...Halljad meg és lássad, hogy mire a végzet
Egy évszázad előtt téged alaküldött,
A fényes épület műve szépen halad,*

*A hogy te kímérted, a hogy elgondolád,
A hogy alapjait kösziklára raktad,
Emelkedik a nagy tündérrámi templom,
A mely alatt már egy egész nemzet elfér...³¹*

Nemcsak az olyan vezércikkekre, melyek egészen lapos és közhelyes politikai manipulációig is elmennek (mint pl. a Vasárnapi Újságban: Kazinczy „mégis így szóla véreire, s ekkép buzdítá azokat: »a haza éljen!... s veszszek el én bár, a haza fénye örök!«..., és a nép örömet vevé a beszédet, s megnyílt szíve annak hallatára... És ti kicsinyhitűek! bátorodjatok! Mint eddig zengett, úgy ezután is fog zengeni nyelvünk, halmokon és völgyeken, örök időkig!” stb.)³², hanem az olyan maradandó hatású történeti és irodalomtörténeti fejtegetésekre is, melyek a Kazinczy előfutárságát közvetlen történeti igazolásként alkalmazzák (még olyan komoly tudósoknál is, mint pl. Gyulai Pál, ki Kazinczy Mózes-szerepét úgy interpretálja, hogy Széchenyi István történelmi alakját mint Jósue-figurát rendeli hozzá,³³ s kinek szép mitikus metaforája az előfutár és beteljesítő kettőségéről, a bibliai alakok allegorizálása nélkül, ugyanígy visszatér Horváth Mihály vagy Kemény Zsigmond pár évvel későbbi történeti áttekintésében: „Kazinczy előtte meg Széchenyit”).³⁴

A Kazinczy-ünnep, melynek minden gesztusa és felszólítása annak bizonyítására irányult, hogy – természetesen Kazinczy egykori teljesítményének folyományaként – ma (függetlenül az aktuális politikai helyzetéről, vagy annak épp dacára!) a nemzet és a nyelv emelkedőben és kiteljesedőben van, s a nemzet jelenlegi élgárdája minden szempontból méltó és képes a vezető szerepre, számunkra elsősorban egy nagy tehetségű, de nagyon sok ok miatt erősen frusztrált kulturális és politikai elit rendkívül nagy szabású és impozáns önafirmációs aktusának mutatja magát (amint a széphalmi ünnep leírása mondja: „ez nem egy halott emlékezetének, hanem egy nagyszerű feltámadásnak ünnepe volt, mintha a Megváltó kelt volna fel sírjából, és eljött volna Izrael népe, hogy a rég várt Messiás előtt térdre boruljon”).³⁵

Ehhez az aktushoz, még ha nyelvileg-kulturálisan határozza is meg magát a nemzet, természetesen nem szépíróra, hanem politikusra (vagy politikával szorosan érintkező, valamilyen szempontból vezető szerepű) figurára volt szükség, s egy ilyen figurához aztán sokkal inkább illett a honfoglaló hős és a törvényhozó próféta áthidaló analógiája... Hiszen mindeközben a nyelvről is csak annyiban esett szó, amennyiben nemzet-fenntartó funkciója működhetett, a nyelvújítás konkrét problémáiról, akárcsak a szépírói teljesítményről, komolyan ez idő tájt senki nem beszélt.

Ennek az önafirmáló performatív aktusnak valóban összefoglaló jelszavát fogalmazta meg Deák Ferenc a pesti akadémiai megemlékezést követő nagy ünnepi lakomán, mikor Kazinczy-poháráköszöntő helyett kimondta sokat idézett szimbolikus igéit: „Uraim! az ünnepély vége felé közeleg; imádkozunk... éljen a haza!”³⁶ s alighanem ugyanennek az aktusnak meghosszabbításaként is értelmezhetjük Erdélyi János szép és tiszteletreméltó elszólását, mely a sárospataki ünnepség lezárásaként már nem is Kazinczy születésének napját, hanem magát az évfordulós ünnepést szentesíti: „Így legyen szent és emlékezetes ti előttetek, ifjak, Kazinczy Ferenc születésének századik évnapja!”³⁷

J E G Y Z E T E K

1. Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben. Az irodalom vezérért dicsőítendő magyar nemzetnek emlékéül írta Kempelen Győző. Szeged, 1860, 156.
2. Kazinczy-Album (szerk.: Szabó Richard). Pest, 1860. 54-55.
3. Uo. 1.
4. Ezekről részletesen: Fábri Anna: „...Újra érez, újra él e hon” (A Kazinczy ünnep) *Műhely*, 1992. 6. 55-58.; Keserű Katalin: A kultusz közties helye. Kazinczy magyarországi kultusza. In: *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék* (szerk.: Kalla Zsuzsa) A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei I. 1994. 35-46.
5. Az évfordulós ünnepségek egyszerre általános és speciális szempontú elemzését adja Dávidházi Péter: „Iszonyodnám enmagam előtt” II. *Hobni*, 1995. 513-525.
6. Kazinczy-Album (szerk.: Szabó Richard). Pest, 1860. 41.
7. Kazinczy-ünnep Magyarországon 1859-ben. Az irodalom vezérért dicsőítendő magyar nemzetnek emlékéül írta Kempelen Győző. Szeged, 1860, 107-108.
8. Molnár Aladár: Kazinczy Ferenc élete és hatása a magyar irodalomra. In: *Kazinczy-Album*. Id.kiad.: 5.
9. Gyulai Pál emlékbeszéde. In: *Gyulai Pál munkái* IV. kötet. Dramaturgiai tanulmányok és emlékbeszédek. é.n. 18.
10. *Akademiai Emlékkönyv a Kazinczy Ferenc születése évszázados ünnepéről*. Pest, 1859. 29-30.
11. Uitt: 41, 53.
12. Lévay József: Nemzeti hála. In: *Kazinczy-emlény*. (kiad.: Rácz Ádám) Miskolc, 1859. 29.
13. Kempelen id. mű: 115.
14. Erdélyi János emlékbeszéde In: *Kazinczy Ferenc százados ünnepje Sárospatakon a Főiskola imatermében*. Sárospatak 1859. 6.
15. Kölcsény Ferenc: Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett, 1832. In: K. F.: ÖM. 1960. I. 714.
16. Uitt: 721.
17. Petőfi Sándor: *Széphalmon*: „...csak félszázadig / Tartá vállán, mint Atlas az eget, / A nemzetiségnek ügyét...” Ugyanígy az *Úti levelekben* (12. levél, 1847. júl. 11.): *Széphalom* „...szent hely, szent az öreg miatt... Kötelessége volna minden emelkedettebb lelkű magyarnak életében legalább egyszer odazarándokolni, mint a mohamedánnak Mekkába...” E szövegében sincs semmi esztétikai értékelés vagy minősítés!
18. Toldy Ferenc: id. mű 42-43.
19. Molnár Aladár, id. kiad. 6.
20. E tekintetben igen tanulságos Dávidházi Péter fejtegetése az ünnepős nemzedék „eredetmondájának” megalkotását illetően: id. mű: 513-515.
21. Ismeretes, hogy Kollár Ádám 1763-ban adta ki Oláh Miklós: *Hungaria* c. történeti leírását, s e mű egyik szakaszához írta lábjegyzetként azt a feltételezést, mely Herder hírhedt jóslatának legvalószínűbb forrása volt: „Magyarországnak kisebb része az, melyet a magyarok bírnak... és félő, hogy maga a nyelv is eltűnik ugyanazon a módon, amint a kunok nyelve is elenyészett...”
22. Erdélyi János: id. mű. 9.
23. Gyulai Pál: id. mű. 5-6.
24. Vachott Sándor: *Széphalmon*. In: V. S. *Költeményei* (harmadik, teljes kiadás) 1869. 58-59.
25. Somosi István: Emléksorok. In: K. F. *születésének százados ünnepje Sárospatakon* id. kiad. 26.
26. Kempelen id. mű 112.
27. Id. mű: 19-20.
28. Tompa Mihály: Hymnus Kazinczy Ferenc százados ünnepén. In: *Akademiai Emlékkönyv* id. kiad. 62.
29. Pl. Fejes István: Kazinczy százados ünnepén: „...hajolj meg térdeden / S imádkozzál, jó nemzetem!”; s erre, Kazinczy szavára, mikor ő „esdve könyörög, / Jó áldás esdő szavára: / Élet-szín a holt nemzetem...” In: K. F. *születésének százados ünnepje Sárospatakon*. Id. kiad. 30.; Tóth Kálmán is a közbenjárót szólítja meg, szólván: „Ezekkel hódolunk neked, / Atyánk! vezérünk! teneked!”... „S neked könyörgünk, hogy könyörögj / Miérettünk mi istenünknek, / A magyarok nagy istenének: / Hogy áldja meg törekvéseinket” In: Kempelen: id. mű: 109.
30. Magasztaló beszéd Kazinczy Ferenc felett b. Eötvös Józseftől. In: *Akademiai emlékkönyv* id. kiad. 23.
31. Jókai Mór: Kazinczy szelleméhez. In: Jókai Mór: *Költemények* I. k. (ÖM Nemzeti Kiad. XCVIII.), 1911. 9.
32. Vasárnapi Újság 1859. okt. 30. (VI. évf. 44. szám)
33. Gyulai Pál id. mű: 18.
34. Az idézet: Kemény Zsigmond: Vörösmarty emlékezete (1864). In: K. ZS: *Sorsok és vonzások*, 1970. 349.; hasonló szemlélettel: Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből* I. Genf, 1864., különösen a „Viszonyok az 1825-ki országgyűlés előtt” c. fejezetből a 46-78. lapok
35. In: *Kazinczy-Album* id. kiad. 54.
36. Idézi Kempelen id. mű: 122-123.
37. Erdélyi János: Zárszó. In: *Kazinczy Ferenc születésének százados ünnepje Sárospatakon*. Id. kiad. 46.

Törvényes jogtiprás

TIMOTHY W. RYBACK

Prágától két órát kell vezetni dél felé a háromsávú E55-ös „autópályán” – amelyen dízelmotorjuk füstjébe burkolózó Tatra teherautók és szénáskocsijukkal kacszázó traktorok között cikáznak a halálra fitytet hányó személykocsik –, és máris Hluboka nad Vltavouban vagyunk. A szerény Moldva-parti település Csehország egyik legpompásabb kastélyával dicsekedhet. Az épület a 19. század derekán készült el, abban az időben, amikor III. Napoleon az utolsó díszítéseket tette föl a Louvre-ra, és II. Lajos a tönk szélére juttatta Bajorországot a neuschwansteini vár építkezésével.

Eleonore Liechtenstein, akit a nagy hatalmú Schwarzenberg dinasztia egyik tagja vett feleségül, 1838 júniusában Angliába utazott, Viktória királynő koronázási ünnepségére. Amikor a 32 éves hercegnő hazatért, a korhoz illő frivolitással „a windsori kastély ihlette neogótikus kastélyt” emeltetett a Cseh-erdő kellős közepén. Ma a régmúlt, romantikus időkert idéző palota hamisítatlan poszt-kommunista tájban áll, a közelében neonfényes benzinkutak, gyors örömszerzésre szolgáló motelek, meg az obligát McDonald's büfé.

Az elbűvölő hlubokai kastélyért elkeseredett jogi csatározás folyik a cseh állam, illetve az épület örököse, Elisabeth von Pezold (született Schwarzenberg hercegnő) között. A hercegnő azt állítja, hogy a cseh hatóságok jogtalanul bitorolják a Schwarzenbergek számos családi tulajdonát – nem csupán Hlubokát, hanem sok erdőt, majort, halastavat meg a Český Krumlov-i sásfészket. Kétesztendei meddő pereskedés után, 1996 őszén Elisabeth von Pezold az egyéni jogsérelmek legfelső fórumához, az ENSZ emberi jogi bizottságához fordult. A genfi székhelyű bizottság dörögdelmes hangú levelet kapott az emberi jogok közismert brit szószólójától. Lester, Herne Hill lordja hátrányos megkülönböztetésen alapuló, jogellenes vagyonelkobzással és a törvény előtti egyenlőség megsértésével vádolja a Cseh Köztársaságot.

A felületes szemlélő számára az Alžbeta Pezold kontra Cseh Köztársaság ügy akár royalista összeesküvésnek is tűnhet – az angol lord sorompóba áll, hogy lándzsát törjön a kisemmizett hercegnő mellett. Anthony Lester (aki 1993-ban nyerte el a főnemesi címet) egész életét a faji és nemi megkülönböztetés elleni harcra szentelte, és ebben az ügyben is magasztosabb célok vezérik, mint az arisztokrata örökösök erdői, mezői meg palotái. Alapvető em-

beri jog forog kockán: jár-e mindenkinek, koldusnak és királyfinak, egyenlő elbánás az igazságszolgáltatásban?

Súlyosbítja a helyzetet, hogy a Pezold-ügyben nem csak a törvény előtti egyenlőségről vagy egyenlőtlenségről van szó, hanem magáról a törvényről is, jelesen a 143. paragrafusról. Ez nem más, mint a „Törvény a Schwarzenberg család hlubokai ága vagyonának átruházásáról Csehországra”, melyet a csehszlovák nemzetgyűlés hagyott jóvá 1947 júliusában. A közönségesen csak Lex Schwarzenbergnek hívtott törvény elrendelte, hogy szigorúan el kell kobozni minden „mezőgazdasági, erdészeti, halászati, ipari és kereskedelmi rendeltetésű ingatlant, amely Josef Adolf Fürst zu Schwarzenberg, Jan (Johann) Fürst zu Schwarzenberg és dr. Adolph Schwarzenberg nevére van bejegyezve, beleértve az összes épületet, kastélyt és teljes vagyonleltárakat, továbbá élő és holt jószágait és működő tőkéjüket”.

A Schwarzenberg-vagyonot a csehszlovákiai német tulajdon háború utáni általános államosítása keretében sajtóztották ki. Az állam a döntést a hárommillió Csehszlovákiában élő szudétanémet hazaárulásával indokolta – ez azonban nem illik a Schwarzenberg családra, amely semmiféle árulással nem vádolható.

Az első világháború után, amikor a birodalmak kis nemzetállamokra hullottak szét, a Schwarzenbergek elkötelezték magukat a szárnyukat próbálgató kelet-európai demokráciák mellett, sőt a hercegi család a harmincas évek végén, a német agresszió árnyékában is a demokratikus berendezkedésért emelt szót. Amikor a hárommillió szudétanémet követelte, hogy területüket Németországhoz csatolják, Adolph Schwarzenberg egymillió koronát adományozott Csehország német határszakai megerősítésére. Adolph Ausztriában élő fogadott fia, Heinrich önkéntesnek jelentkezett az osztrák hadseregbe – 34 éves fejje ő volt a legidősebb önkéntes a sereg történetében. 1938-ban, az Anschluss után Heinrich nyomban leszerelt, hogy ne kelljen náci szolgálatba lépnie.

A Schwarzenbergek a német megszállás után is náciellenesek maradtak. Hitler 1938-as krumauai (Český Krumlov-i) látogatásakor Adolph Schwarzenberg távol tartotta magát a várostól. 1939 tavaszán, amikor Hitler születésnapja alkalmából az egész Szudétaföld horogkeresztes zászlódszbe öltözött, a Schwarzenberg-birtokokon csupaszon maradtak a zászlórudak. Amikor Bécsben megjelentek a *Juden unerwünscht* feliratok, a Schwarzenberg-palota kertje – négy évszázad óta először – megnyílt a közönség

A cikk a prágai Open Media Research Institute *Transitions* című folyóiratának 1997 júliusi számában jelent meg.

előtt, és a bejáratnál a *Juden herzlich willkommen* tábla fogadta a látogatókat.

A Schwarzenbergek provokációi 1940 augusztusában értek gyors véget. Ekkor Adolph egy Svájcba tartó vonaton szökváltásba keveredett egy prágai bankárral, aki sűrűn emlegette a németek végső győzelmét. Adolph annyira határozottan reagált, hogy a bankár annak rendje s módja szerint följelentette őt a prágai Gestapónál. A náci kisvártatva elvették a Schwarzenbergek tulajdonát, és befagyasztották a családi vagyont. Adolph, aki ekkor Olaszországban tartózkodott, az Egyesült Államokba emigrált. Heinrichet letartóztatták, s miután maga Kaltenbrunner SS-altábornagy hallgatta ki, Buchenwaldba deportálták. 1944 augusztusában a 45 kilóra lesóványodott foglyot Linzbe szállították, ahol egy fegyvergyárban dolgoztatták. A Harmadik Birodalom összeomlása után az elkobzott javakat vissza kellett volna kapnia a családnak, de mivel Adolph Amerikában, Heinrich pedig Linzben tartózkodott, a Schwarzenberg-hagyaték gondozását ideiglenes jelleggel a csehszlovák hatóságok vették át.

Hiába szegült hát szembe a Schwarzenberg család a náciizmussal, ingatlanjaik állami kezelésbe kerültek, míg 1947-ben megszületett egy különleges intézkedés, amely kimondta, hogy a náci kollaboránsainak vagyonát el kell kobozni. Ekkor, azzal az ürüggyel, hogy Adolph német nemzetiségű, továbbá, hogy nem igazolta aktív részvételét az ellenállásban, a Schwarzenberg-vagyont is államosították. Adolphot, aki cseh földön született és nevelkedett, részt vett hazája védelmében, ráadásul még 1947-ben is csehszlovák útlevelel bírt, az intézkedés kétszeresen is sértette.

1945 augusztusában a továbbra is amerikai emigrációban élő Adolph megbízta Jiff Bukowsky ügyvédet, hogy tilakozzon az elkobzás ellen. A nemzeti bizottság és a Mezőgazdasági Minisztérium titesszégviselőiből alakított rendkívüli bizottság megállapította, hogy „képtelenség Schwarzenberget németnek vagy hazaárulónak tekinteni”. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a csehszlovák kormány vissza akarta volna adni az elkobzott javakat. Miután 1947 júliusára a csehszlovák Nemzetgyűlésnek már nem maradt törvényes lehetősége a Schwarzenberg-birtokok megtartására, nagy többséggel megszavazta a kommunisták által sürgetett 143-as törvényt.

Adolph Schwarzenberg végül visszatért Európába, és a család egyik olaszországi villájába költözött be. Itt is halt meg 1950-ben. Heinrich Gusterheimban telepedett le, azon az ausztriai Schwarzenberg-birtokon, ahol egyetlen gyermeke, Elisabeth született. Bár a későbbiekben egyik Schwarzenberg fiú sem tette be a lábát Csehszlovákiába, Heinrichet továbbra se lehetett eltántorítani attól a nézetétől, hogy a családnak joga van az elkobzott vagyonhoz. „Ezennel általános örökösömre ruházom át a csehszlovák állammal szembeni összes kártalanítási, illetve kárpótlási követelésemet” – kötötte ki végrendeletében. Heinrich 1965-ben halt meg. Annak érdekében, hogy férfi örökösöt hagyjon hátra, aki majd harcol a családi jussért, örökbe fogadta unokaöccsét, a család orlfski ágának egyedüli örökösét, Karel Schwarzenberget.

A Schwarzenbergek két évszázaddal azelőtt váltak szét a Hluboka nad Vltavou-i és az Orlfski nad Vltavou-i ágra, s Heinrich szerencsés döntése

folytán a hatszáz esztendőös família egyetlen tollvonással újból egyesült. Együttal egy szerény anyagi körülmények között élő, 23 éves joghallgató lett a leghatalmasabb közép-európai földbirtok várományosává. Az örökbefogadási dokumentum kikötötte, hogy Karel, mielőtt alkalom kínálkozik rá, köteles visszaigényelni a hlubokai vagyont. Heinrich Schwarzenberg végrendeletében még az is szerepelt, hogy vér szerinti leánya, Elisabeth a visszazármaztatott hlubokai jószág egynegyedét fogja örökölni.

Karel folytatta családjá hagyományos csehpárti tevékenységét. A Helsinki Watch emberi jogi figyelőszolgálat vezető személyiségeként és magánkezdeményezések útján is támogatta a csehszlovák máskéntgondolkodók mozgalmát – például felújított egy Münchentől északra található Schwarzenberg-kastélyt, s itt rendezett be központot az ellenzéki tevékenység összehangolására. Az 1989-es fordulat után az új államelnök, Václav Havel azzal ismerte el Karel érdemeit, hogy kinevezte az elnöki kabinetiroda főnökévé. 1990 nyarán, nem sokkal azután, hogy Karel elfoglalta hivatalát a Hradsinban, Elisabeth Pezold figyelmeztette féltestvérét, hogy tegyen lépéseket a Schwarzenberg-földek visszaszerzéséért. Karel közölte, hogy nem feledkezett meg családi kötelezettségéről, de politikai szerepvállalása miatt nem tartja időszerűnek a kérelem beterjesztését. Elisabeth beleegyezett, hogy elhalasszák az ügyet.

Egy évvel később a csehszlovák parlament nagyvonalú vagyonvisszaadási törvényt fogadott el – tömérdek tulajdont kapott vissza sok-sok nemesi család, a Schwarzenbergek kérelmét azonban elutasították a hatóságok. Megint csak a 143. paragrafusra hivatkoztak. Amikor az 1992-es választásokat a rendszerváltást kikényszerítő erőik elvesztették, Karel is lemondott a kabinetfőnökségről. Elisabeth úgy gondolta, itt az alkalom a visszaigénylésre, ráadásul a kérelmek beadási határideje, 1992. december 31. is közelgett. 1992 nyarán és őszén számtalanszor sürgette Karel, de hiába.

„Az én drágalátos féltestvérem nagyon határozatlan tud lenni, ha neki is úgy kényelmesebb – magyarázza Elisabeth némi éllel. – Amikor a beszélgetésekből rájöttünk, hogy a kisujját se fogja mozdítani, elhatároztuk, hogy saját magunk lépünk.” Elisabethnek kapóra jött, hogy hogy a cseh kormány egy hónappal meghosszabbította az igénylési határidőt. 1993 első heteiben cseh útlevelet szerzett, és a Cseh Köztársaság 23 kerületében nyújtott be szabályszerű kárpótlási kérelmet. Közben azért a féltestvérét is noszogatta, hogy intézkedjen a család érdekében. „Meglehetősen homályos választ kaptam tőle, aztán január 24-én azt faxolta, hogy »lelkiismereti okokból« nem akar beavatkozni a dologba.”

Schwarzenberg Károly herceg döntése nemcsak azért volt váratlan, mert lelkiismerete szinte percekkal a határidő lejárta előtt mozdult meg, hanem azért is, mert az orlfski Schwarzenbergek vagyonából habozás nélkül visszaigényelt két kastélyt és néhány nagy földbirtokot.

Karel ezt a furcsaságot nem hajlandó kommentálni. Közben számos elmélet született arról, hogy miért nem lépett a hlubokai vagyon ügyében. Az egyik szerint fgy oldotta fel azt a konfliktust, hogy az örökbefogadó családnak (és Elisabeth Pezoldhoz) vagy a cseh néphez maradjon lojális.

Egy másik elmélet úgy véli, a hlubokai ág csehországi vagyonának mérete olyan hatalmas, hogy képtelenségnek tűnt ekkora területeket visszakérni. Tény, hogy az 1840-es években épült egy csatorna az Elbától a Dunáig (amely ma is létezik, és gyakorlatilag a Balti-tengert kötötte össze a Fekete-tengerrel), s a vize véges-végig a családi birtokokon folyt. Ami Karelt illeti, csak annyit mond, hogy az új vagyonvisszaadási törvény által megszabott 1948-as kezdőpont miatt lehetetlen beadnia az igénylést. A családi örökséghez csak akkor lehetne hozzájutni, ha egyszerre sikerülne kicszelelni az 1947-ben hozott Lex Schwarzenberget és az 1991-es törvényt.

A cseh Alkotmánybíróság kereken kimondta, hogy nem fog megváltoztatni egy törvényt sem, amely a náci uralom vége (1945 májusa) és a kommunista rezsim hatalomra jutása (1948 februárja) között született, mivel ezeket a jogszabályokat – akár jók, akár vitathatók – egy legálisan működő, demokratikus kormányzat hozta. Emellett az 1991-es törvény elrendeli, hogy 1948. február 25. legyen a kárpótlás legkorábbi időpontja. Vagyis hiába vonnák vissza a Lex Schwarzenberget, a '48 előtt elvett hlubokai vagyonra nem vonatkozik a '91-es kárpótlási törvény – ahogyan nem vonatkozik a holocaust Cseh Köztársaság-beli túlélőinek vagy a hárommillió szudétánémetnek a vagyonára sem. Vojtěch Cepl alkotmánybíró és kárpótlási szakértő szerint az ellentmondástól terhes időhatárt nem fogják megváltoztatni, a korábban elkobzott német, zsidó vagy arisztokrata javakat nem fogják visszajuttatni.

Igen ám, de a kormány 1990 óta sok nemesi családdal tett kivételt. Olyanokkal például, amelyeknek a vagyonát a Lex Schwarzenberg beiktatása után egyetlen nappal hozott földreform-törvény rendelkezései értelmében kobozták el. A kormánynak az volt a trükkje, hogy nem az elkobzás, hanem az elkobzás bejegyzésének időpontját vette figyelembe – márpedig az utóbbi általában 1948. február 25. utánra esett. Sok nemesi család – a Kinsky, Lobkowicz, Colloredo s persze az orlői Schwarzenberg család – sőtálhatott be ezen a kiskapun, míg a hlubokai Schwarzenberg esetében a cseh bíróságok ragaszkodtak az elkobzás tényleges dátumához. Ez a súlyos következtelenség megerősíti Elisabeth állítását a cseh hatóságok önkényes és hátrányosan megkülönböztető eljárásáról.

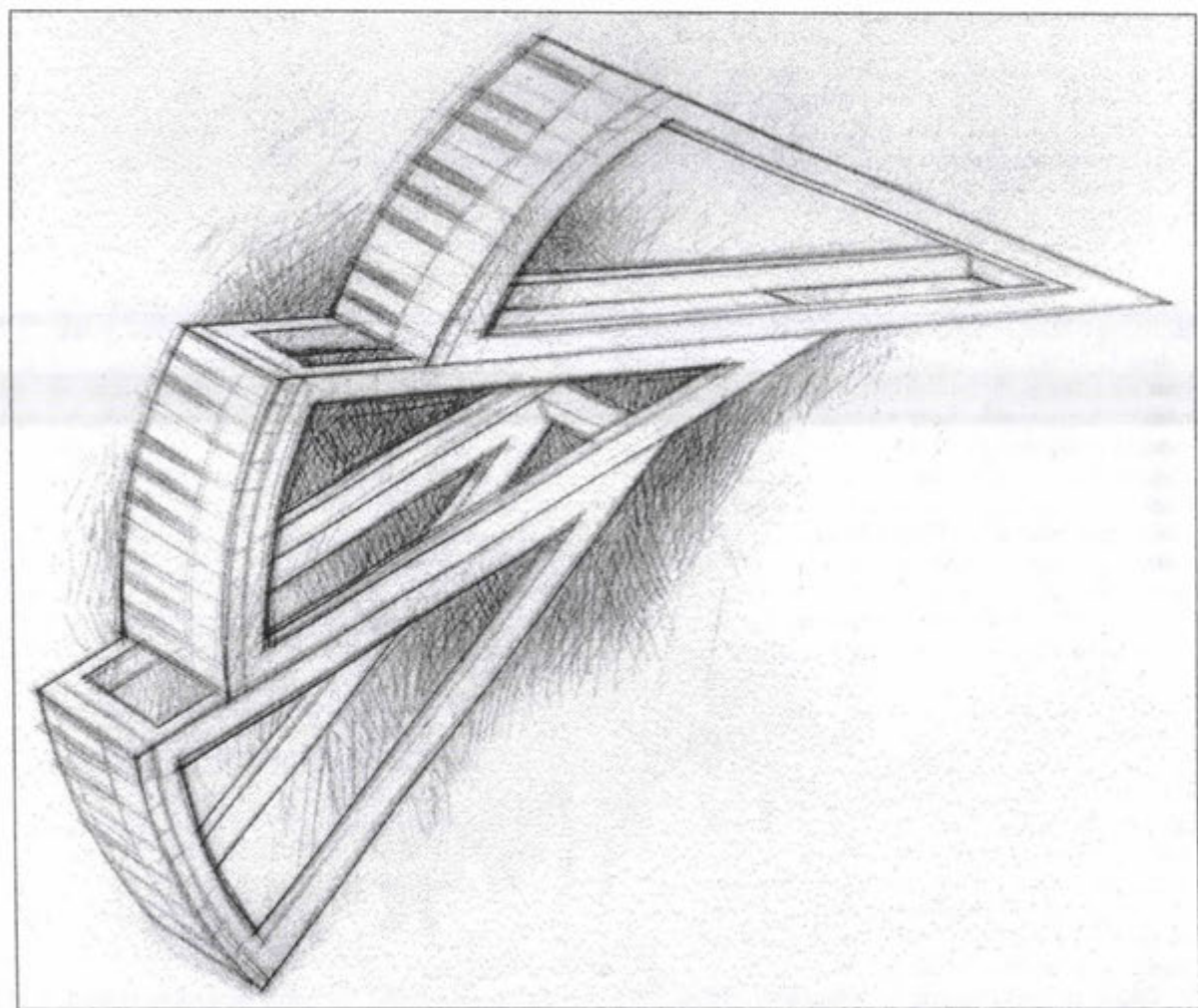
Jelenleg Elisabeth Pezold-Schwarzenberg és Lord Lester arra vár, hogy a genfi ENSZ-bizottság eldöntse, napirendre tűzi-e az ügyet. Igaz, ha napirendre tűzi is az Alžbeta Pezoldová kontra Cseh Köztársaság vitát, mi több, a felperes javára dönt, a bizottsági vélemény akkor is pusztán vélemény marad, hiszen a bizottság kezében nincs eszköz határozatainak érvényesítésére. Viszont mivel a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát a cseh Alkotmány szűrőtül-bőröstül magában foglalja, és a Cseh Köztársaság az Európai Unió társult tagja, ráadásul Csehország az

zal büszkélkedik, hogy ő a kommunizmus bukása utáni, kommunistaellenes „civil társadalom” modellje, aligha valószínű, hogy semmibe vennék a világ legfelső emberi jogi fórumának véleményét.

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy Elisabeth nem vágyik különösebben a hlubokai kastélyra, sem a Český Krumlov-i sasfészekre vagy a hlubokai Schwarzenberg többi vagyonára. Viszont ragaszkodik örökös jogaihoz, és kezdetben abban reménykedett, hogy megállapodásra juthat a cseh kormánnyal. Ebben a szellemben írt levelet Havel elnöknek és Václav Klaus miniszterelnöknek. A Havelhez írt, és a Lex Schwarzenberg eltörlését szorgalmazó levélre az elnök egyik titkára küldött meglehetősen durva hangú választ, megfeddvén a levélíró, amiért közvetlenül az elnökhöz fordult. Klauszal a hercegő egészen más tapasztalatokat szerzett. „Nagyon udvariasan válaszolt a titkárnak. Azt írta, a miniszterelnök sajnálja, hogy sűrű napirendje nem engedi meg a személyes találkozást, de hogy ő, mármint a titkár úr akkor ül le velem tárgyalni, amikor csak nekem megfelel – idézi fel Elisabeth. – 1994 elején kerestem fel a titkárt, és óriási paksaméta iratot vittem magammal. Azt mondta, nézzük meg, találunk-e valami megoldást erre az ügyre. De a miniszterelnök semmiképpen sem kíván beleszólni – a döntés a bíróságra tartozik. Ha megnyerem a pert, annál jobb, de ha veszítek, akkor az az én bajom.”

Elisabeth Pezold-Schwarzenberg hosszan, higgadtan, keserűség nélkül képes mesélni a tengeri kígyó hosszúságú ügyről. Férje, Rüdiger Pezold már nem ilyen fegyelmezett. „A feleségem sohasem mondana ilyet, de én, mint félig-meddig kívülről kijelenthetem, hogy botrányos és hajmeresztő, amit a csehek művelnek. Adva van, ugye, egy család, amely mindent megtett, hogy megvédje az országot. Adtak pénzt, hajlandók voltak feláldozni a gyerekeiket a csehekért, a zsidókért, az emberi méltóságért. És hálából elzabrálják mindenüket.” A helyzet keserű ironiája, magyarázza Rüdiger Pezold, hogy ha Adolph Schwarzenberg megpróbálta volna csöndben kibekkelni a háborús időket, akkor a náci nem kobozták el a birtokait, és csak a kommunisták hatalomra jutása után veszítette volna el a család vagyonát. Akkor pedig 1989 után a kárpótlás automatikusan bekövetkezett volna. „Végeredményben nem csupán néhány kastélyról, erdőről és földbirtokról van szó, hanem Elisabeth apjának és nagypapjának becsületéről – mondja indulatosan Rüdiger Pezold. – Amíg a Lex Schwarzenberg érvényben van, addig Adolph Schwarzenberget a törvény náci kollaboránsként bélyegzi meg. El tud képzelni még egy helyet a földön, ahol egyetlen személy, az ország saját polgára ellen törvényt hoznak?!”

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

Írás*

KÁLMÁN C. GYÖRGY

Írás, amely mélyértelmű, amelynek rejtett, belső jelentése (vagy jelentései közül egyik-másik) csak a beavatottak számára tárul fel, amelyet nehezen olvasni jó, amely áthatolhatatlan krikzkraksznak látszik, de valamennyien tudjuk, hogy mögötte nagy igazságok (vagy, megengedem, bödületes tréfák) sejlenek föl. Csak legyen, aki olvasni akarja és tudja, aki mindenfélét belelát, aki birtokolja a módszert, ismeri a (titkos) nyelvet, aki elszánt, megszállott, vagy sok ideje van.

Ilyen írást ismerünk. Jelentették a világlapok, hogy japán tudósok (nem, nem is japán; csak azért írtam japánt, mert a magyar lapok vegyes-színes hírrovatában minden szenzációs felfedezés, furcsa találmány, meglepő statisztika és [vagysis] kacsa japán tudósok nevéhez fűződik, de persze írhattak volna ukránt is, ők a második legjobbak ebben; tehát ott hagytam abba, hogy megírták a világlapok, hogy valakik) számítógépre vitték a Tórárt, vagyis Mózes öt könyvét, és bizonyos kifinomult kereső eljárásokkal megtalálták a világtörténelem legfontosabb eseményeinek kulcsszavait. Egy ponton például (ha jól emlékszem) egészen közel egymáshoz szerepel Kennedy elnök neve (ha a szöveget balról jobbra olvassuk), Dallas (átlósan olvasva) és a gyilkosság szó (jobbról balra). De ha mondjuk Jelcinre vagy Gorbacsovra keresnénk, biztosan így vagy úgy megtalálunk az ő nevüket is, és egyikük közelében biztosan ott volna a puccs vagy a peresztrojka héber megfelelője (szerencsére a magánhangzókat jelölő pontozás nélkül, hiszen így nemcsak hitelesebb, hanem könnyebb is). Ha tudnánk, hogy mi fog történni (nemigen tudjuk), az is benne volna; ha tudnánk, mi lesz, jósolhatnánk (akkor persze minek jósolni, ugye). Tehát egyedül saját (szellemi és ismeretbeli) korlátaink szabnak határt annak, hogy mi mindent tudunk kiolvasni az Írásból. Ellenpróbaként felvitték egy gépre a *Háboni és békét* is, héber fordításban; ott nem találtak hasonló jelenségeket, pedig végtelenszer végigpásztázták a szöveget.

Több ez, mint a kabbalisztika számítógépesített formája; a komputer a kabbalát mérhetetlenül hatékonyra és gyorsra teszi, így minőségi változást hoz ebben az ősi mesterségben. Egyrészt pillanatok alatt eredményt hoz: mondj egy ismert történelmi nevet, és – ha elég nagy a gép – semennyi idő alatt előkerítem az Írásból; ha még sincs meg, akkor talán a programon kell bütykölni. Másrészt viszont lehangolóan egyszerű: megtakarítja az értelmezés izalmát, a bogarásztást,

a heves vitákat, az írásmagyarázatot: minden készen van, csak meg kell találni. Az, ami oda van írva, leolvasható.

Valamikor, régen volt egy (megint:) kis színes hír az esti lapban, miszerint valamely erősebben vallásos közel-keleti országból vagonszámra utasították ki a Kínai Népköztársaságból importált tornacsucakát, mert az a dísztmény, amelyet a derék kínaiak a cipők oldalára férceltek, véletlenül éppen Allah egyik nevéként (sok van neki) volt olvasható arabul. Márpedig istenfélő ember nem rúgja a port az Ő nevével a lábán. Szegény kínaiak, gondolom, szabadkozta: megvan nekik a maguk frása, az se semmi: képzelhetni, miféle trágárságokat olvashatnak ők ki egy-egy jégvirágból, fakéregből, gyerekfirkából.

Amit véletlennel gondolunk, a természet szeszélyének vagy odavetett ékítményének, az a legfontosabb dolgokat tartalmazhatja, ha van szemünk rá, ha olvasni tudjuk az írást.

Az *írat* szó egyébként még a 15. században is bőven festést, díszítést jelentett: a tájnyelvben (és a néprajzosoknál) ma is használják például az *frottas kancsó* stb. kifejezéseket, amelyek arra utalnak, hogy az illető tárgy festve, díszítve van. Az írás díszít, a díszítmény olvasható.

A *beszélő köntösb*en először még csak afféle legenda az, hogy a kaftánra „a szultán póklábas aláírásával bele van szöve: »Engedelmeskedjete e kaftány viselőjének«”. Később kiderül, hogy azok az „okosabbak”, akik ezt állították, nem is tévedtek olyan nagyot: a nagyravagyó öreg Lestyák szabómester halálos vétké éppen az, hogy minden igyekezete ellenére nem tudja egészen pontosan lemásolni azt a díszít (s ez a dísz: írás!), amely a kaftánra van hímezve, s amely történetesen nem más, mint „Sejk-el-izlam jegye”. Már megint az a fránya arabus frás: emiatt tér vissza „fő nélkül” az öreg Lestyák.

Az ornamentikában, pusztán a szemnek szóló díszítésben ott van az öreg sorsa. A betűben; ahogyan az ifjú Lestyák Mihály, a főbíró panasolja, midőn bezárkózik bünnös apja tetemével: „A virtus volt a te megölő betűd”. S talán az sem véletlen, hogy a kaftán foszlányait századokkal később egy bizonyos *Literáti Sámuel* véli megtalálni.

Adrian Leverkühn papája, Jonathan „bizonyos kagylók hóján látható megfejthetetlen titkosírással” bajmóldik. Sikertelen megfejtési kísérletei után így szól: „Azt senki nem fogja velem elhitetni, hogy a természet pusztán csak díszítésül rajzolta oda teremtménye mézhéjára e rejtjeleket, amelyeknek kulcsa nincsen birtokunkban. Díszítés és jelentés mindig párhuzamosan haladtak, a régi frások is a

*A szerző írása.

díszítést szolgálták az értelemközlésen kívül. Nem, senki se mondhatja nekem, hogy itt nincsen szó közlésről! És hogy ez a közlés számunkra hozzáférhetetlen? – ebben az ellentmondásban is van valami, amin eltöprengeni élvezet” (Szöllősy Klára fordítása).

ATóra-gép ezt az ellentmondást s így az eltöprengésnek ezt az élvezetét szünteti meg. Kulcsot ad, ahelyett, hogy engedné végigpróbálni a magunk faragta álkulcsokat. Olvashatóvá teszi az írást, amely természetesen csak így-úgy megközelíthető, tovább-, körül- és átírható. Ha mindig mindent olvasni tudnánk, *A beszélő köntös* története (s annyi más történet; talán valamennyi) értelmetlenné (s így olvashatatlan) válna. Megírni sem lehetne.

Ugyan már, mondhatná erre valaki, a fenti esetekben egyszerűen arról van szó, hogy a szöveget nem a megfelelő kód szerint olvassuk. Ez olykor érdekes eredményekre vezet, máskor nem jutunk sehová, megint máskor pedig végzetes következményekkel járhat (hogy attól kódolunk). Így azután a megoldás is egyszerű: az írást ne olvassuk visszafelé vagy függőlegesen, a kagylókat sehogy, s aki nem tud arabusul, az pórul jár.

Csak hogy ez az érvelés, mondhatnám, túlságosan is könnyű olvasatot kínál mindarra, amit *leírtam*. Probléma be, megoldás ki, slussz-passz, mint a Tóra-gépnél. Holott, ugye, nem nehéz észrevenni, hogy be van csempészve a megfelelő szó (vagy valamelyik megfelelője: helyes, szándékolt, jó, eredeti, szerzői, igazi stb.). Holott, ugye, éppen erről nem tudjuk, hogy micsoda; vagy ha tudnánk is, kérdés marad, hogy kell-e nekünk. Az írás akar-e valamit az olvasástól, vagy fordítva? És melyikük erősebb? És mit ír az erejével? Erőszak-e, ha mindenfélet beleolvasunk abba, ami írva van, vagy éppen az írás vesz rajtunk erőt?

Ahogy íródik ez az írás (from én, a szerző? vagy nem én? a nem-én?), telezsúfolódik mindenféle textussal (inter-stb.), hogy minél írhatóbb (és így minél kevésbé olvasható?) legyen. Mégis úgy gondolom, olvasható. Rövid és egyenes, a kód átlátható, szándékom jó, nem próbáltam lóugrásban írni bele, nincs benne rejtett írat (a 15. századi értelemben), nincs arabus szó. (De hát megesis olykor, hogy saját írásomat magam sem tudom elolvasni.)

Hogy beleolvashasson immár valamit az olvasó, itt volna most az ideje, hogy (mint az öreg Lestyák) férceljem össze a művet, tulajdonítsam neki aktualitást, politikum, vonatkoztassam és kössem. Közéleti mészázás következhetne arról, hogy mindaz (vagy sok mindabból), ami le van írva, rejtve marad. Hogy például annak a népszavazásnak, amely mindjárt jön, a leírt kérdései (végleges szövegük ma, amikor ezt from, nem ismeretes) hogyan volnának érthetőek. Elég-e, ha elolvassuk őket, vagy mást is rejt az írás? Nem jön-e ki belőlük valami olyasmi (mondjuk lóugrásban, vagy ha más nyelven olvassuk őket), ami végzetes (vagy épp örömteli) lehet? Vagy hogy a hágai ítéletet el kellene olvasni, ott van benne minden leírva, csak még nem értjük; hogy az győzelem ha van), aki jobban, invenciózusabban olvassa, aki észreveszi (és elhitei), hogy mit is tartalmaz.

Nem akarom eljátszani a bűnös politikában járatlan, álmélkodó vagy kétségbeesett kispolgárt: tudom, amit tudok, értem, amit értek, van véleményem elég sok dologról. De az „ott van *leírva*, feketén-fehéren” típusú érvelés azért gyanút ébreszt bennem. Minden arra figyelmeztet, hogy ami írva van (az írás), csak olyasvalami, aminek a mélyére kell hatolnunk – nem önmagában döntő. (Az írás elszáll.) Elég egy rossz (vagy rosszul [másként] értelmezett) jel, és már oda a fejünk.

Lehet, hogy ezt jelentené az írásbeli kultúra, amelynek állítólag a korát éljük (ki tudja, mióta)? (Egyébként: annyi mindennek éljük a korát [s annyi minden üli rajtunk a torát].) Hogy az írás nem-tudása a nyakunkba kerülhet? Hogy a kód az üzenet?

Védjük a kaftán becsületét.

2000 ESTEK

Novemberben is, ahogy megszoktuk, a Merlin Színházban találkozunk (Budapest V., Gerlóczy utca 4., az emeleten). Az időpont is ugyanaz: a hónap harmadik csütörtöke, vagyis november 20., este 7 óra.

Zene után színház! Vidovszky László után kétlaki (Kaposvár–Budapest) személyiség a vendégünk: Babarczy László rendező és színigazgató, főiskolai tanár. Meg fogjuk kérdezni tőle, milyen életmód az ingázóké, mi a véleménye a mai magyar drámákról és színpadra állításuk lehetőségeiről, hogy van-e jövője a színháznak a kisebb nyelvközösségekben (most a magyart is ide értjük), és hogy sikerült-e a közelmúltban bevennie Nándorfehérvárt.

Biztosan számíthatunk a vendég érdekes válaszára, továbbá a szünetben a borra, melyet ezúttal is közösen fogyasztunk el.

Szeretettel várjuk régi, új és leendő olvasóinkat.

